

Erzurum Yerel Tarihin Kaynağı Olarak Fransız Konsolosluk Arşivleri

Özgür YILMAZ¹

Öz

Günümüzün tarih yazımı eğilimleri çerçevesinde, çalışmaların yoğunlaştığı alanlardan biri de yerel tarihtir. Yerel tarihin kaynakları içinde konsolosluk raporları ayrı bir önem taşımaktadır. Konsoloslukların bırakmış olduğu evraklar, tarihçiler tarafından daha çok iktisadi açıdan dikkate alınmaktadır. Ne var ki konsolosların görevlerindeki değişim dikkate alındığında, konsolosluk raporlarının zamanla zenginleştiği görülebilir. Konsoloslar, siyasi, askeri, ticari ve sosyal açıdan önemli gördüğü her konuyu rapor etmişlerdir. Bu bakımdan günümüz araştırmacısının yerel tarih bağlamında konsolosluk belgelerinde bulacağı pek çok bilgi vardır. XIX. Yüzyılda büyük devletlerin temsilcilerine ev sahipliği yapmış olan Erzurum'un da konsolosluk kaynakları açısından zengin bir merkez olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, bu çalışma Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'nde Bakanlığının Paris ve Nantes'daki arşivlerinde yer alan Erzurum ile ilgili yazışmaların tanıtılmasına ve bu kaynakların Erzurum yerel tarihi açısından yapılacak araştırmalar için önemine değinmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fransız Arşivleri, Fransız Konsolosluğu, Konsolos Raporları, Yerel Tarih, Erzurum.

268

French Consular Archives as a Source of Erzurum Local History

Abstract

Within the framework of today's historiography trends, one of the areas where studies are concentrated is local history. Consular reports are of particular importance within the sources of local history. Documents left by the consulates are considered by historians mostly from an economic perspective. However, considering the change in the missions of the consuls, it can be seen that consular reports enriched over time. Consuls reported on any issue they deemed important politically, militarily, commercially and socially. In this respect, there is a lot of information that

¹ Doç. Dr., Samsun Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü,
ozgur.yilmaz@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1970-2315.

today's researcher will find in consular documents in the context of local history. It is seen that Erzurum, which hosted the representatives of the foreign states in the XIXth century, is also a rich centre in terms of consular resources. In this context, this study aims to introduce the correspondences related to Erzurum in the French Ministry of Foreign Affairs Archives in Paris and Nantes, and to mention the importance of these sources for the researches to be made in terms of the local history of Erzurum.

Keywords: French Archives, French Consulate, Consul Reports, Local History, Erzurum.

Extended Abstract

It is known that consular reports have an important place among the foreign sources of Ottoman history. The consular institution, which is an institution that settled in the Mediterranean world at a very early period, made its main development in the Levant region during the Ottoman Empire and consulates were established in the important ports of the empire from very early times. The spread of these institutions throughout imperial geography gained momentum in the first half of the 19th century. In this regard, many countries, especially Britain, France and Russia, established a wide consulates network of in different parts of the Empire. At the same time, these institutions, due to their bureaucratic structure, have provided significant historical documents. In this context, consular sources, in terms of their preparation, continuity and content, could shed light on every field of Ottoman history and became one of the sources that made important contributions in the field of local history. Today, local history has become one of the areas of interest in historiography. Studies concentrated in this area indirectly focused on the sources of local history. Local history researches in Turkey, which are largely based on Ottoman archival sources, have recently started to benefit more from foreign sources. Consular reports, which are among them, are of particular importance in terms of their richness. These reports have so far been considered more economically by historians. However, considering the change in the duties of consuls, it can be seen that consular reports become richer over time. The consuls reported on every issue they deemed important from a political, military, commercial and social point of view. In this regard, there is a lot of information that today's researcher will find in consular documents in the context of local history. Erzurum, which hosted the representatives of the great states in the 19th century, also has a rich historical source in terms of consular resources. It should be especially noted that consular reports are a much more important source for the studies of region or city history in the 19th century. Consular institutions became more important for the commercial, political and military missions of the consuls in this century. For this reason consular reports also enriched within the framework of this mission. Since they reflect important details that we could not find in local sources, there is a lot of information that researchers looking for traces of local history will

find in these sources. In particular, the annual trade and maritime reports prepared by the consuls on economic issues every year provide information about the trade of the cities, that is, the import-export potentials, local production relations, agriculture and similar issues affecting the economic structure and are important sources for the history of economics. The consuls not only made correspondence related to the affairs required by their diplomatic and commercial missions; they mentioned all important developments in the city or consular region in their reports. These reports provide information on many subjects such as fires, epidemics, migrations, wars, internal turmoil, relations between communities, relations with local administrators and important developments in the city that affect city life. Consular reports with their rich content are among the most necessary and indispensable sources in terms of revealing the political, commercial and economic panorama of their periods. As the most important administrative, military and economic center of Eastern Anatolia, Erzurum became a diplomatic centre through the consulates established in the city in the 19th century. It is necessary to focus especially on the French consular archives, which have not been the subject of much academic work so far in these resources. Although the French consulate was established in Erzurum in 1843, Erzurum was in the center of attention of France since the early 1800s. France did not want to stay away from the developments in the region and tried to follow them through the consuls. In this context, an important part of the missions of the consuls in Trabzon in the first half of the 19th century were about the developments in the region where Erzurum is the center. For this reason, it is possible to reach many documents related to Erzurum in the archive of the Trabzon consulate regarding the period before 1843, when the consulate was opened in Erzurum. It is possible to find information on every issue in the reports written by the consulates during the 71-year period from the opening of the French consulate to its closure in 1914. However, if these reports are evaluated in terms of their emergence, it can be said that the important developments of the period and the professional qualifications or interests of the consuls affected the nature of reports. The second factor affecting the quality of consular reports is, of course, the important developments of the period. Since the consuls are followers of the developments affecting their consular areas, the reports they prepare differ accordingly. For example, the reports of the consuls, who witnessed the problems arising from the implementation process of the Tanzimat, focus on the administrative history of Erzurum, the reports of the consuls that coincided with the war periods, reflect mostly on military developments, and the correspondence after the 1877-1878 Ottoman-Russian War are on the events such as the Armenian Question. As seen in these examples, some of the consular documents are directly related to Erzurum, while others are related to the all consular region or the immediate environment such as Iran. In their reports, the consuls mentioned specifically important events affecting the city. It is possible to see very important information about the natural disasters such as fires and earthquakes in the consulate area, and epidemic diseases such as plague, cholera and typhoid in these sources. In addition, as it was on the

Russian border, Russian policies towards the Erzurum Province were also within the scope of the French consuls. Factors such as this state of the province and the low French trade in the region also determined the quality of the correspondence of the consuls. As the documents in the two archives of the French Ministry of Foreign Affairs show, the Erzurum French Consulate, which was established with the mission of following political developments, preserved this feature until 1914. Reports on trade within documents are quite scarce. However, it is possible to find information on many subjects in the consular correspondence, such as social, military, religious and demographic. In terms of monitoring political issues, consular reports contain information about each important event affecting Erzurum. These can be considered as two main topics as domestic and foreign policy. While domestic politics focused on the provincial administration and related issues, foreign policy focused on the problems arising from Russia. In parallel with the Ottoman-French diplomatic relations, the French consuls warned the Ottoman government about necessary reforms in the face of the ever-expanding Russian influence in the region. In addition, they made an effort to prevent non-Muslim Ottoman subjects from entering the sphere of influence of Russia and tried to point out the steps to be taken to prevent Russia from becoming the real power of the region. In this context, it is possible to follow the Russian influence on the Armenian population, especially in Eastern Anatolia, through the eyes of the diplomatic representatives of France, another great power.

Giriş

Tarihçiler nazarında merkezin dışında kalan veya taşra olarak da ifade edilebilecek, bazen bir şehir bazen bir kasabanın incelenmesine odaklanan yerel tarihin, tarih yazımına egemen olan formlardan farklı bir model ortaya koyduğu söylenebilir. Tarihe tekilci bir bakış açısı yerine çoğulcu bir renk katan, yerel farklılıkları ve zenginlikleri ortaya koyarak bütün için daha zengin alt malzeme ortaya koyan yerel tarih yazımı sadece merkezi esas alan tarih anlayışının da desentralizasyonu olarak kabul edilebilir (Aslan, 2000: 195-204). Kapsamı açısından yerel tarih bir ülkenin bütününün veya büyük bir kısmının ele alındığı tarihin aksine sınırlı bir mekân veya bölge ile ilgilidir. (Akçalı, 2007: 38). Aynı zamanda aşağıdan yukarıya doğru bir tarih yazımı olarak da ifade edilebilecek bu süreç tarihin özgün yönlerinin keşfi açısından oldukça önemlidir. Yerel tarih yazımında sürecin mimarı olan yerel tarihçilerin yaklaşımı, sınırları, kullanmış olduğu kaynaklar ve yazım yöntemleri açısından alana özgü tarafları mevcuttur (Uğur, 2019: 93). Bu hususta öncelikle yerel tarihin kapsamının veya sınırının nasıl olacağı sorusu da akla gelmektedir. Belirli bir mekân, yani yukarıda ifade edilen birimler üzerindeki insan faktörünün hikâyesi olan yerel tarihin en makul sınırları daha çok “belirli bir kronolojik dönem”e göre şekillenmektedir (Danacıoğlu, 2001: 172-178).

Yerel tarih, genel tarihin daha ayrıntılı bir şekilde açıklanmasını sağlarken, yeni ve daha derinlemesine kaynaklara ulaşılmasına imkân vererek ortaya çıkardığı bilgi derinliği ile de genel tarihin daha doğru anlaşılır bir hale gelmesine katkı yapmaktadır (Arslan 2000: 195). Dünya tarihçilerinin yönelimleri çerçevesinde, sosyal tarih, kültürel tarih ve mikro tarih araştırmalarının gelişimi sürecinde ortaya çıkmış olan bu yeni tarih anlayışının gelişmesinin XX. yüzyıldaki arayışlar neticesinde ortaya çıktığı görülmektedir (Uğur, 2019: 94). Batı dünyasında yerel tarih özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısında sadece akademik camiada değil popüler nitelikte, geniş bir meraklı kesimin de ilgisi ile bir gelişim gösterdi (Danacıoğlu, 2001: 3). Elbette bunda Annales Ekolü'nün ortaya koyduğu sosyal tarih anlayışının dünya tarihçiliğine katmış olduğu mikro tarihçiliğin de etkisi vardı. Bu şekilde Avrupa'da XVI. ve XVII. yüzyıldan beri görülen ve soylulara ve belirli cemaatlere odaklanan yerel tarih XIX. yüzyılda daha sistematik bir şekilde İngiltere'de gelişim göstermiştir. XX. yüzyılda ise yerel tarih veya mikro tarih dünya tarihçiliğinin de ilgisini çekmeye başlamıştır (Gökdemir, 2018: 141-142; Danacıoğlu, 2001: 3-6).

Türkiye'de tarih araştırmalarının yakın zamana kadar merkezi bir anlayış çerçevesinde devlet ve kurumlarına odaklanmış olması da yerel tarihçiliğe ket vuran unsurlardandı. Bunun yanında Avrupa'ya oranla Türkiye'de yerele ilişkin kaynak azlığı da yerel tarih araştırmalarının geri kalmasının bir nedeni olarak kabul edilebilir. Ancak bu handikaplara karşın, Türkiye'de yerel tarih araştırmalarının eskiye nazaran günümüzde daha fazla önem kazandığı, gerek “amatör” veya “tarih meraklısı” gerekse de akademik camianın bu yeni çalışma

alanına yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu yoğunlaşma sayesinde bir grup veya bir kişi kendilerinin veya mensup oldukları kurumun, yerleşmiş oldukları köyün, kasabanın, mahallenin veya şehrin tarihi hakkında bilgiler toplamakta ve bu şekilde bir metin inşa etme sürecine girmiştir (Uğur, 2019: 94). Ülkemizde ilk örneklerini Osmanlı döneminde vermeye başlayan yerel tarih çalışmaları 1950'lere kadar belirli bir bilimsel temele dayanmayan ve amatör özellik gösteren çalışmalar şeklinde kendisini göstermiş; ancak 1960'lı yıllardan itibaren gelişmeye başlayan sosyal ve iktisadi tarih yazımının bir uzantısı olarak ilk akademik örneklerini ortaya koymuştur (Keskin, 2008: 210-211). Bu çalışmalar metodolojik olarak pek çok eksiklik gösterse de yerel veya şehir tarihine dikkat çekmiş olmaları ve sonraki çalışmalar açısından temel teşkil etmeleri açısından da önemlidirler (Avcı, 2018: 176-179).

Yerel tarih çalışmalarına yönelik ilgi dolaylı olarak dikkatleri yerel tarihin kaynaklarına çevirdi. Türkiye'de akademik camiadaki yapılan yerel tarih çalışmaları, özellikle de şehir tarihine yönelik çalışmalar büyük oranda yerli arşiv malzemesi üzerinden hazırlanmıştır. Bu çalışmalar klasik dönem için tahrirler ve büyük oranda şer'îye sicillerine dayanırken özellikle XIX. yüzyılda bu kaynaklara ilave edebileceğimiz yeni yeni kaynaklar ortaya çıktı. Tanzimat Dönemi şehir tarihleri için nüfus sayımları, temettuat tahrirleri ve Tanzimat sisteminin ortaya çıkardığı yeni bürokrasinin bir sonucu olan resmi yazışmalar, salnameler ve yerel basının yanında seyahatnamelerin de bu kaynaklar arasında yer almaya başladıkları görülmektedir (Yılmaz, 2013: 587-614). Bu ana kaynakların yanında ikincil bir kaynak grubunu ise vakıflar, plan, kroki, harita ve gravür gibi yazılı ve görsel kaynaklar teşkil etmektedir. Bu tür veriler özellikle mekân analizinde yerleşim yerlerinin geçirmiş olduğu dönüşümleri belirlemek açısından oldukça önemlidir. Bunun gibi, gündelik hayata dair bilgi veren şer'iye sicilleri, ahkâm-şikâyet defterleri, mektup, hatırat ve gazete gibi kaynaklar dönemlerine göre yerel tarihin en önemli kaynakları teşkil etmektedir. Üçüncü bir kategori olarak "sözlü tarih" verileri olan anlatıları da ifade etmek gerekir. Hem araştırma safhasında yapılan mülakatlar hem de daha önceden kayda alınmak suretiyle arşivlenmiş görüşmeler yerel tarih için XX. yüzyılın başlarından itibaren yeni bir kaynak grubu olarak ortaya çıktı (Uğur, 2019: 96-97). Bu kaynaklara ülkemizde yeni yeni yapılmaya başlanan çalışmalarda da görüleceği gibi konsolosluk raporlarını da ilave etmek gerekmektedir. Bu bağlamda bu çalışma Erzurum Fransız Konsolosluğu'na, bırakmış oldu arşivlere ve bu arşivlerin Erzurum yerel tarihi için sahip olduğu ehemmiyete dikkat çekmeyi ve konu hakkındaki literatüre katkı yapmayı amaçlamaktadır.

1. Yerel Tarihin Kaynağı Olarak Konsolosluk Raporları

Osmanlı tarihinin yabancı kaynakları arasında konsolosluk raporlarının önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli limanlarında oldukça erken dönemlerden itibaren konsolosalar bulunmaktaydı. Klasik dönemde İzmir, İskenderiye ve Halep gibi önemli ticaret merkezlerini

gördüğümüz bu kurumların tüm imparatorluk coğrafyasında yayılmaları XIX. yüzyılın ilk yarısında büyük bir ivme kazandı. Bu yayılmada Osmanlılar ile Avrupa devletleri arasında yapılan antlaşmalar ve dönemin politik ve ekonomik gelişmeleri birinci derecede rol oynamıştır. Bu bakımdan başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere pek çok ülke imparatorluğun değişik yerlerinde geniş bir konsolosluk ağı tesis etti. Konumuz açısından önemli olan ise bu konsolosların bırakmış oldukları yazışmalardır. Yukarıda bahsedilen yerel tarihin yabancı kaynakları içinde konsolosluk raporları hazırlanışları, devamlılıkları ve içerikleri açısından yerel tarih alanında ülkemizde son zamanlarda artan çalışmalarda da görüldüğü gibi yeni bir kaynak grubu olarak önemli bir yer teşkil etmeye başlamıştır.

Konsolosluk kaynaklarının özellikle XIX. yüzyıl bölge veya şehir tarihi çalışmaları için çok daha önemli birer kaynak olduklarını özellikle belirtmek gerekir. Zira XIX. yüzyılın ticari, politik ve askeri yayılması için önemli kurumlar haline gelen konsoloslukların yazışmaları da bu misyon çerçevesinde daha da zenginleşmiştir. Yerli kaynaklarda bulamadığımız önemli ayrıntıları da yansıttıkları için yerel tarihin izlerini arayan araştırmacılarının bu kaynaklarda bulacağı pek çok bilgi vardır. Özellikle de iktisadi konularda konsolosların her yıl hazırlamış oldukları senelik ticaret ve denizcilik raporları şehirlerin ticareti, yani ithalat ihracat potansiyelleri, yerel üretim ilişkileri, tarımı ve bunun gibi iktisadi yapıyı etkileyen konular hakkında bilgiler vermekte ve iktisat tarihi için önemli kaynaklar olmaktadır. (Kütükoğlu, 1983:151-166; Baskıcı 2005). Konsoloslar sadece diplomatik ve ticari misyonunun gereği olan işler ile ilgili yazışmalar yapmakla kalmamış; görev yaptıkları şehirde veya görev bölgesinde gelişen her türlü önemli gelişmeyi raporlarında konu etmiştir (Danacıoğlu, 2001: 86). Bu raporlar şehir yaşamına etki eden yangın, salgın, göç, savaş, iç karışıklık, cemaatler arasındaki ilişkiler, yöneticiler ile ilişkiler ve şehirdeki önemli gelişmeler gibi çok fazla konuda bilgiler vermektedir. Diğer bir deyişle, zengin içerikleriyle konsolosluk raporları dönemlerinin siyasi, ticari ve iktisadi panoramasının ortaya konulması açısından oldukça gerekli ve vazgeçilmez kaynaklar arasında yer almaktadır (Sertoğlu, 1955: 150-151). Diğer bir ifadeyle yerli arşiv belgelerinin yanında Avrupa arşivlerinde yer alan belgeler Osmanlı tarih kaynaklarının “devlet odaklı perspektifine” alternatif olarak Osmanlı toplumuna ve idaresine “dışarıdan bir bakış açısı” getirmektedir. Bu alternatif kaynakların araştırmacılara sağladığı yeni bilgiler ve farklı yorumlar tarih yazımında zengin bir kaynak ortaya koymaktadır. Yabancı kaynakların varlığı Osmanlı arşiv kaynaklarında karşılaşılabilecek eksikliklerin giderilmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda, çalışılan konular ile ilgili olarak hem Osmanlı kaynaklarında belirtilen olayların teyidi veya doğrulanması, ya da bu kaynaklara ek olarak yeni bilgilerin sağlanması açısından yabancı kaynakların, diğer bir ifade ile yurtdışı arşivlerin oldukça önemli olduğu görülmektedir (Köksal-Platel, 2015: 7-8).

Sahip oldukları bu zenginliğe karşın konsolosluk kaynakları açısından Türkiye’de en azından bölge veya şehirlere göre ayrıntılı envanter çalışmalarının

hazırlanmadığı görülmektedir. Öncelikle yerel tarihe ilişkin kaynaklarının hangi arşivlerde bulunabileceğine dair bir envanter çalışması, bunun bir ileri aşaması olarak bu arşivlerde yer alan kaynakların analizleri ve tanıtımları yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda bazı bölgeler için arşivlerin tanıtımı ve arşiv fonlarında yer alan bazı belgelerin incelenmesi şeklinde çalışmalar mevcuttur (Yeşilyurt, 2016). Osmanlı şehirleri açısından yurtdışındaki değişik arşivlerde bulunan kaynakların en azından bir tespiti ve içerik olarak kısa bir değerlendirilmesi şehir tarihi çalışmalarının daha da zenginleştirilmesi açısından önemlidir.

Doğu Anadolu'nun en önemli idari, askeri ve iktisadi merkezi olan Erzurum bu özellikleri itibarıyla XIX. yüzyılda aynı zamanda şehirde tesis edilen konsolosluklar vasıtasıyla diplomatik bir merkez haline de gelmişti. Bunun yanında şehirde düzenlenen uluslararası konferanslar, savaşlar ve sınır meseleleri ile ilgili görüşmeler gibi etkinlikler de şehrin diplomatik olarak önem kazanmasına katkı yapmıştır. Bu bakımdan Erzurum yerel tarihinin kaynakları arasında önemli oranda bir yurtdışı arşiv kaynağının olduğunu belirtmek gerekir. İngiltere örneği ile bu konuda bazı bilgiler vermek gerekirse; Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi ile ilgili olarak İngiltere'deki en zengin arşiv, ilk nüvesini Public Record Office'in teşkil ettiği The National Archives'dır. 2003 yılında değişik arşivlerin bir araya getirilmesiyle teşkil edilen bu arşivde yer alan State Papers 1780'lere kadar olan dönemde Osmanlı-İngiliz münasebetleri açısından önemliyken (Türkhan, 2019: 1753-1772) Foreign Office (FO) tasnifi ise takip eden dönemler ile ilgili olarak Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi ile ilgili zengin belgeler ihtiva etmektedir. Bunların yanında War Office (WO) ve Admiralty (ADM) ve Maps gibi kısımlarda bu Osmanlı askeri tarihi ile ilgili zengin kaynaklar bulunmaktadır. Bunlar içinde Erzurum ile ilgili olarak en zengin tasnifler olan konsolosluk yazışmalarının tasnif edildiği FO 78 ve konsolosluklar ile elçilik arasındaki yazışmaları ihtiva eden FO 195 tasnifidir (Ünver, 2015: 112-116; Yeşilyurt 2016: 599).

İngilizlerden önce Erzurum'da konsolosluk tesis eden Rusya'nın "Arkhiv vneshei politiki Rossijskoj Imperii" (AVPRI) olarak bilinen Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi, Büyük Petro dönemi ile 1914 arasında kalan dönemdeki yazışmaları ihtiva etmektedir. Rus diplomasisinin ve harici siyaset tarihinin tek ve en önemli arşivi olan bu kurumda, 373 fon ve 500.000 belge yer almaktadır. AVPRI, diplomasi, askeri ve denizcilik stratejisi, ticaret, din ve hayır kurumları dâhil olmak üzere Rusya İmparatorluğu'nun dış siyaseti hakkında çok sayıda ve çeşitli belgeler içermektedir. Bu arşivde yer alan "F. 161. Sankt Peterburgskii Glavnyi Arkhiv" fonu Çarlık Rusyası'nın diplomatik ve konsolosluk faaliyetleri hakkında belgeleri ihtiva etmektedir (Prousis, 2000). Dolayısıyla 1835'ten itibaren Rus konsoloslukuna ev sahipliği yapan ve Osmanlı-Rus ilişkilerinde her zaman önemli bir yer teşkil eden Erzurum ile ilgili olarak bu fonda pek çok belge yer almaktadır (Ortaylı 2011: 207-208). Burada Alman konsolosluk belgelerinden de bahsetmek gerekir. Daha çok I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasına ilişkin çalışmalarda da görüldüğü üzere Berlin'de bulunan "Politisches Archiv des

Auswärtigen Amts, PA-AA” Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi’nde bulunan özellikle “RAV Konstantinopol” ve diğer tasniflerde Erzurum’daki konsolosluk biriminden kalan belgeler yer almaktadır.² Bu belgeler daha çok Almanya’nın Ermeni Meselesi ve I. Dünya Savaşı sürecindeki politikalarına ışık tutmaları açısından önemlidir (Kılıç, 2019; Kılıç, 2020).

2. Erzurum’da Fransız Konsolosluğu ve Arşivleri

Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu Anadolu’daki en önemli idari merkezi olan Erzurum’un önemi özellikle XIX. yüzyılda bir taraftan Rusya’ya, bir taraftan da İran’a sınır olması itibarıyla daha da arttı. 1826-1828 Rus-İran Savaşı ve bunu takip eden 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Rusların kazanımları Erzurum Eyaleti’ni oldukça stratejik bir konuma getirdi. Ayrıca İngiltere’nin İran’a yönelik siyasi ve ticari ilgisi, 1830’larda gelişmeye başlayan transit ticaret vesilesiyle Erzurum’un iktisadi olarak da önem kazandığı görülmektedir. Bu da Erzurum’un ticari ve diplomatik bir merkez haline gelmesine neden oldu ve şehirde büyük devletlerin temsilcilikleri açılmaya başlandı. Şehirde ilk konsolosluk Ruslar tarafından 1835’te kuruldu (Yılmaz 2018: 122). Erzurum’da İngiliz konsolosluğu ise James Brant tarafından 1836’da tesis edildi. İran ise 1848’de şehirde bir (şehbenderlik) konsolosluk kurdu (Çavdar ve Mamak, 2017: 53-54; Akdemir, 2017: 56). Mart 1853’te konsolosluklara Avusturya’nın konsolosluğu da eklendi. Zamanla bu temsilciliklere diğer Avrupalı devletlerin konsolosluk birimleri de eklendi.

Fransa’nın, Kafkaslara doğru Rus yayılması karşısında yüzyılın başında Gürcistan’ın Rusya’nın hâkimiyetine girmesi sürecinden itibaren bölge ile ilgilendiği görülmektedir. Bu bakımdan 1803 yılında Trabzon’da tesis edilen Fransız konsolosluğunun en önemli misyonu bölgedeki siyasi ve askeri gelişmeleri takip ederek Fransız makamlarını bilgilendirmektir. Trabzon’daki ilk Fransız konsolosu Dupré, Trabzon’da geçirdiği yirmi yıla yakın sürede sürekli olarak Osmanlı-Rus savaşları sonucunda Rusya’nın bölgeye yayılmasını izlemiştir. 1821’de Gamba’nın Tiflis’te kurduğu Fransız konsolosluğu ise bölgede gelişen transit ticaretten Fransa’nın da istifade etmesi için kurulmuş bir konsolosluktu (Yılmaz, 2014: 163). Fransa siyaseti açısından bakıldığında Rusya’nın bölgeye yayılmasından duyulan rahatsızlığın 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında daha belirgin bir hal aldığı görülmektedir. Öyle ki Fransa, Trabzon’da tesis etmiş olduğu konsolosluğu Erzurum’a taşımayı planlamıştı. Bu sayede Rusya’nın bölgedeki politikaları daha yakından izlenebilecek ve bölgenin ticari öneminden Fransa’nın istifade edebilmesi mümkün olacaktı (Yılmaz, 2018: 124-125). Bu planlar 1830’lu yıllarda karşılık bulmasa da Erzurum’a yönelik Fransız ilgisi sona ermedi. Fontanier’in halefi Outrey Trabzon’daki görev süresi boyunca Fransa’nın çıkarları açısından bölgedeki gerek Rusların gerekse de ezeli rakip İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri için Erzurum’da da bir Fransız konsolosluğunun açılması dile getirilmeye devam etmiştir. (Yılmaz, 2018a). Nihayetinde Osmanlı-İran sınır

² <https://archiv.diplo.de/en>

meselesinin çözümü için şehirde uluslararası bir komisyonun teşkil edildiği bir zamanda Fransız hükümeti, 29 Aralık 1842'de almış olduğu bir karar ile Erzurum'da bir konsoloslukun kurulmasına karar verdi ve Charles Frédéric Théodore Goepp'u konsolos olarak tayin etti (Yılmaz 2018: 125-129).

Bu şekilde Goepp'in tayini ile açılan konsolosluk 1914 yılına kadar açık kaldı. Erzurum'da görev yapan Fransız konsolos veya konsolos yardımcılara bakıldığında ise sırasıyla; Goepp (1843-1844), Soulange-Bodin (1844-1845); Garnier (1845-1847); Barrère (1847-1848); Wielt (1848-1852); Challaye (1852-1855); Saint-André (1855-1856); Mertrud (1856-1856); Prus (1856-1859); Saint-André (1860-1861); Mertrud (1861-1865); Courtois (1865-1867); Eynaud (1867-1869); Gilbert (1869-1881); Vardene (1881-1882); Castagne (1882-1888); Vigoureux (1888-1891); Bergeron (1891-1897); Roqueferrier (1897-1901); Rabut (1901-1903); Grenard (1903-1906) Péraldi (1906-1910); Destrees (1910-1914) ve Péretié'nin (1914-1914) Erzurum'da görev yaptığı görülmektedir (Sources de l'histoire du Proche-orient 1984: 1218-1219). Böylece Erzurum yetmiş yıldan fazla açık kalan Fransız konsolosluk Erzurum tarihi için mühim kaynakların ortaya çıkmasına da vesile oldu. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde Erzurum ile ilgili tasnifler ve belgeler hakkında bilgi verilecektir.

Fransa'da bulunan değişik arşivler Osmanlı tarihi için oldukça kıymetlidir. Bu arşivler içindeki en önemlisi kuruluşu 1790'lara kadar giden Fransız Milli Arşivi'dir (Archives Nationales).³ XIX. yüzyıl öncesi Osmanlı-Fransız ilişkileri için en önemli arşiv olan bu arşiv Fransız konsoloslukların Ticaret Bakanlığının bünyesinde faaliyet gösterdiği dönemin arşiv belgelerini ihtiva etmektedir. XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Fransa'nın Levant bölgesindeki ticaret ve konsolosluk ağı Denizcilik Bakanlığına ve Marsilya Ticaret Odası'na bağlıydı. 1781'de yapılan değişiklik ile Fransız konsoloslukları Marsilya Ticaret Odası'ndan kesin çizgilerle ayrıldı ve doğrudan kralın denetimindeki memurluklara dönüştürüldü. Bu düzenleme ile konsoloslar sadece dışişleri bakanlığı ve ticari konularda müdahil olma yetkisi olmayan elçilikler ile yazışabileceklerdi. Konsolosluk teşkilatındaki bu önemli değişiklik yeni bir arşivin oluşumuna da zemin hazırladı. 1973'e kadar konsolosluk ve ticari yazışmalar ile ilgili arşivler Archives Nationales'e gelmeye devam etse de bu tarihten sonra yazışmalar Fransız Dışişleri Bakanlığı ile olmaya başladı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivi Fransa'nın konsolosluk ağının arşivlerini de ihtiva etmeye başladı. Dolayısıyla XIX. yüzyıl Fransız konsoloslukları için yegâne arşivler Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) yani Dışişleri Bakanlığı Arşivleri haline geldi.

Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'nde bulunan fonlara bakanlığın internet adresinden veya Fransa Arşiv Portalı'ndan ulaşmak mümkündür.⁴ Ancak arşivin iki önemli merkezini ihtiva eden La Courneuve (Paris) ve Nantes'da yer alan tasnif ve dosyalara ilişkin ayrıntılı eserlerin henüz yeterli olduğunu söylemek zordur.

³ <https://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/>

⁴ <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/archives-diplomatiques/>; <https://francearchives.fr/en/>

Fonların içerikleri ile alakalı olarak arşivin sitesinden indirilebilecek dosyaların dışında fonlara ait ayrıntıları görmek için araştırmacıların arşivde olan kataloğlara bakması gerekmektedir. La Courneuve’de bulunan *Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve* Fransa Dışişleri Bakanlığı’nın merkez arşividir. XIX. yüzyılın ortalarından beri Dışişleri Bakanlığı’na ev sahipliği yapan “*Quai d’Orsay*” çok yakın bir zaman kadar bakanlığın arşivini de ihtiva etmekteydi. Lakin 2010 yılında arşivin Paris’teki merkezi La Courneuve’deki yeni merkeze Site de Paris - La Courneuve’e taşınmıştır.

Bu arşivde Erzurum ile ilgili olarak değişik tasniflerde farklı belgeler bulmak mümkün olduğu gibi biz burada iki ana tasniften bahsedeceğiz. Bunların ilki “*Correspondance consulaire et commerciale, 1793-1901 (CCC)*” yani konsolosluk ve ticari yazışmaları içeren tasniftir. *Correspondance consulaire et commerciale* tasnifi altında konsoloslukların bulunduğu şehirlerin adı altında kronolojik olarak tasnif edilmiş dosyalar yer almaktadır. Bu tasnifte Erzurum’a ait 1843-1895 yıllarını kapsayan 4 dosya bulunmaktadır.⁵ Bunların hangi dönemleri içerdiğini aşağıdaki tablodan görmek mümkündür:

Correspondance consulaire et commerciale “Erzeroum”	
Cilt	İlgili Olduğu Yıllar
1	1843-1853
2	1854-1874
3	1875-1877
4	1878-1895

Burada yer alan belgelerin niteliği açısından bakıldığında tasnifin adından da anlaşılacağı gibi bu belgeler Fransa Dışişleri Bakanlığı’nın “*Direction Commerciale*”, yani ticaret bürosuna gönderildiği için bu tasnif altında yer almaktadır. Aslında bu belgeler konsolosların öncelikle elçiliğe göndermiş oldukları raporların birer nüshasıdır. Tek farkları ise elçiliğin dışında Fransız hariciyesinin de dikkatine sunulacak kadar önemli görülmüş olmalarıdır. Bu yazışmaların fazlalığı konsolosların meşgul oldukları ticari münasebetler ile bağlantılı olduğu için Erzurum’a ilişkin bu dosyaların sayısı azdır. Zira gerek Erzurum gerekse de İran tarafında Fransa’nın ticari varlığı yok denecek kadar azdı.

Bu arşivde Erzurum ile ilgili dosyaların olduğu diğer bir tasnif de “*Correspondance politique des Consuls (CPC)*” tasnifidir. Bu tasnif ilki 1826-1870; ikincisi de 1870-1896 yılları arasını kapsayan kısımlardan oluşmaktadır. Bu tasnifin oluşturulmasında öncelikle konsoloslukların bağlı olduğu elçilik veya orta elçiliklere göre bir sınıflandırma yapılırken 1830’da itibaren elçilik veya orta elçiliğe bağlı olan konsolosluklardan gelen belgelerin kronolojik olarak konsolosluklara göre tasnif edildiği bir sistem benimsenmiştir. “*Correspondance Politique des Consuls 1826-1870 Turquie*” adlı birinci tasnifte Erzurum ile ilgili 4;

Correspondance Politique des Consuls 1871-1896 adlı ikinci tasnifte ise 3 dosya bulunmaktadır.⁶

Correspondance Politique des Consuls “Erzeroum”			
Cilt	İlgili Olduğu Yıllar	Cilt	İlgili Olduğu Yıllar
1 (Trabzon ile)	1841-1843	5	1860-1879
2	1844-1847	6	1880-1885
3	1848-1851	7	1886-1895
4	1851-1859		

Bu tasnifteki dosyaların tümü mikrofilm olarak araştırmacılara sunulmuştur. Başlığından da anlaşılacağı gibi, bu tasnif daha çok siyasi meseleler ile ilgili evraklara tahsis edilmiştir. Bu bağlamda konsoloslar siyasi içerikli yazıları Dışişleri Bakanlığı'nın “*Direction politique*” yani, siyasi bürosuna göndermektedirler. Erzurum için *Correspondance consulaire et commerciale* tasnifi ile mukayese edildiğinde bu tasnifteki dosyaların fazlalığı dikkat çekmektedir. Bu durum Erzurum Fransız konsolosluğunun görev alanı ile doğrudan ilgilidir. Erzurum'daki Fransız konsolosların ticaret yapma yetkisi olmadığı, görev bölgelerindeki gelişmeleri düzenli olarak ilgili makamlara gönderen birer memur gibi görev yaptıkları ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında da konsolosların siyasi meselelere daha fazla müdahil olduğu düşünüldüğünde bu tasnifte yer alan belgelerin fazlalığını anlayabiliriz. Genel olarak La Courneuve'deki arşiv merkezinde Erzurum ile ilgili başlıca tasnifler bu şekildedir. Elbette bu tematik Erzurum tasniflerinin dışında diğer tasnif ve dosyalarda da Erzurum ile ilgili belgeler de yer almaktadır. Mesela *Memoirs et documents* kataloğundaki *Turquie* tasnifinde Erzurum çevresi ile ilgili bazı dosyalar yer aldığı görülmektedir.⁷

Paris'teki merkezde yer alan bu sınırlı kaynakların yanında Erzurum ile ilgili olarak en zengin tasnif ve kaynakları bulabileceğimiz arşiv Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nin Nantes'da bulunan “*Centre des Archives diplomatiques de Nantes(CADN)*” arşividir. 1987 yılında açılan bu arşiv elçilik, konsolosluk, Fransa'nın yurtdışındaki kültürel kurumları ve yine Fransa'nın uluslararası organizasyon ve komisyonlarının; Fransa'nın Fas ve Tunus'taki protektora ve Suriye ve Lübnan'daki manda idaresine ait arşivlerinin muhafaza edildiği merkezdir. İçlerinde bazıları 16. yüzyıla kadar giden 500'den fazla fon Fransa'nın eski delegasyonları, elçilikleri, konsoloslukları ve bunların dışında Fransa'nın yurtdışındaki kültürel müesseselerinin arşivlerinden ortaya çıkmıştır. Hem

6 https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/133cp_turquie_or-1896_cle8a3522.pdf

7 Örnek olarak bk. AMAE, CADC, *Memoirs et Documents, Turquie*, No. 39'da “Notes sur le Séraskiérat de l'Est comprenant les pachalik d'Erzeroum, Kars, Bayazid, Wan et Moosch par le capitaine Thomas, 1840” ve aynı tasnifin 57. Dosyasında *Rapports du capitaine Mircher sur la situation militaire de l'Anatolie septentrionale*; – sur la défense de Kars en 1855; – sur la ville d'Erzeroum, 1856. – Notes sur l'Anatolie par le capitaine Faget, 1857” adlı dosyalar.

kronolojik hem de içerikleri açısından oldukça hacimli olan bu fonlar değişik dosyalar içermektedirler.⁸

Bu arşivde yer alan *Archives des postes diplomatiques, consulaires, culturels et de coopération* adlı tasnif Erzurum ile ilgili en zengin kaynakları ihtiva eden tasniftir. Bu tasnif altında elçilik, ticari komiserlik, konsolos yardımcılığı, konsolosluk, genel konsolosluk, konsolosluk memurluğu, maslahatgüzarlık, işbirliği misyonları, bilimsel ve kültürel hizmetler, Fransız okulları, yüksek komiserlik gibi temsilciliklerin arşivleri yer almaktadır. Bu tasnifte yer alan “*Constantinople-Ambassade*” alt tasnifi konumuz açısından şüphesiz en zengin tasniftir. Bu tasnif kendi içinde *Série A; Série B; Série C; Série D* ve *Série E* olarak alt fonlara ayrılmaktadır (Yılmaz 2017: 128-141).

Bunlardan *Série A* veya “*Saint Priest*” tasnifi de denilen ilk kısmında 271 dosya yer almaktadır. Kronolojik olarak 1528-1820 yılları arasındaki yazışmaları içermektedir. *Série B* tasnifi ise 1867-1830 yılları arasında İstanbul’daki Fransız elçilerin yazışmalarını; *Série C* ise elçilik ile Fransız Dışişleri Bakanlığı arasında yapılan karşılıklı yazışmaları içerir. Bu tasnifin konumuz açısından asıl önemli kısmı ise *Série D* tasnifidir.⁹ Konsoloslukların en zengin arşivlerinden biri olan bu tasnifte yer alan belgelerin ortaya çıkmasında konsolosluk bürokrasisinin etkisi vardır. Çünkü konsolosluklar elçiliklere bağlı birer birim olduklarından Dışişleri Bakanlığı ile yapmış oldukları yazışmalardan daha fazla elçilikler ile yazışmaktaydılar. Bundan dolayı konsolosluklar, faaliyetleri ve raporları hakkında araştırma yapmak isteyen bir araştırmacının mutlaka Nantes’daki fonları ve özellikle de elçilik ile yapılan yazışmaları görmesi gereklidir. Kronolojik olarak bu tasnif XVIII. yüzyılın ortalarından Fransız elçiliğinin kapandığı 1914’e kadar geniş bir zaman dilimi içinde milyonlarca yazışmayı ihtiva etmektedir. Tasnife biraz daha yakından bakıldığında pek çok dosyanın “*Correspondance avec les Echelles*” yani iskeleler ile yazışmalar başlığını taşısa da Fransız konsolosluk ağının genişlemesiyle birlikte iç kısımlarda yer alan pek çok konsolosluğun açıldığı ve bunların yazışmalarının da bu tasnif altında toplandığı görülmektedir.

Bu tasnifte Erzurum ile ilgili olarak 1807-1914 yıllarını kapsayan 7 dosya bulunmaktadır. Burada belgelerin 1807’den başlaması sadece 1. dosyadaki ilk belgenin, 1807’de Trabzon’daki Fransız konsolosu Pierre Dupré’nin oğlu Adrien’i Şubat 1807’de Erzurum’a göndermesi üzerine Adrien’in Erzurum’dan yazdığı bir rapordan kaynaklanmaktadır. Bunun yanında belgeler 1843 yılından itibaren ilk konsolos olarak atanan Goepp’in yazışmaları ile başlamaktadır. Kartonların içerdiği belgelerin kronolojik olarak dağılımı aşağıdaki tablodaki gibidir.

⁸ <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/archives-diplomatiques/informations-pratiques/site-de-nantes/>
⁹ <https://francearchives.fr/en/facomponent/7f2d8036960b3b6cbdfc10329f3d08855f4629a0>

Correspondance consulaire, (correspondance avec les Echelles) Erzeroum	
Cilt	İlgili Olduğu Yıllar
1	Şubat/Mart 1807-Kasım 1852
2	Kasım 1852- Kasım 1859
3	Ocak 1860-1876
4	1877-1880
5	1881-1890
6	1891-1901
7	1902-1914

Série D tasnifindeki evraklarda konsolosların rutin yazışmaları, elçilikten gelen genelgeler ve bu genelgeler doğrultusunda konsolosların cevabi yazıları da yer almaktadır. Ayrıca burada herhangi bir konu sınırlandırması da söz konusu değildir. Ticari meseleler, politik ve askeri gelişmeler, konsolosluk bölgesindeki vuku bulan önemli bir gelişme gibi pek çok değişik konunun belgelerine rastlamak mümkündür. Elbette bu belgelerin yoğunluğu zamanın şartlarına göre değişmektedir.

Erzurum Konsolosluğu'nun bu saydıklarımız dışında herhangi bir başka tasnifi bulunmamaktadır. Ancak Trabzon konsolosluğu belgeleri içinde Erzurum ile ilgili pek çok belgeyle karşılaşmak mümkündür. Mesela Trabzon'un konsolosluk arşivindeki 75 numaralı dosyada dağınık halde, 1850-1914 yılları arasına denk gelen ve Trabzon ve Erzurum'daki konsolosluk birimleri arasında yapılan yazışmalar mevcuttur.¹⁰ Trabzon dosyaları dışında, Nantes Diplomatik Arşivi'nde Erzurum ile ilgili başka evrakların olduğunu da belirtmek gerekmektedir. "*Constantinople, Ambassade Série E Dossiers thématiques*" tasnifi dosyaların konularına göre ayrıldığı belgeleri ihtiva etmektedir. Bu tasnif kronolojik olarak XVIII. yüzyıldan 1939'a kadar gelen 871 dosya/kartondan oluşmaktadır. İçeriği itibarı ile bu tasnifte Osmanlı tarihinin özellikle XIX. yüzyıl ve son dönemine dair her konuda zengin bir belge çeşitliliği olduğu görülmektedir. Mesela *Affaires Arméniennes* adlı Ermeni Meselesi ile ilgili dosyalar içinde 102, 111, 113 ve 116 numaralı kartonlarda Erzurum'daki hadiseler ilgili evraklar bulunmaktadır. Aynı şekilde *Turquie-Situation intérieure* adlı tasnifte ise 125 ve 129 Numaralı kartonda, madenler ile ilgili olan 552 numaralı kartonda, Kapuçin misyonerleri ile ilgili olarak 638 numaralı kartonda ve Kırım Savaşı ile ilgili olarak 727-735 numaralı kartonların içinde Erzurum ile ilgili pek çok vesikaya rastlamak mümkündür.¹¹

¹⁰ AMAE, CADN, APD, Trébizonde, (Consulat), Karton No. 74.

¹¹ Etat de versement des archives rapatriées de l'Ambassade de France à Constantinople, Série E, XVIIIe-1939, CADN, Nantes 2006.

Belge özellikleri açısından bakıldığında Fransız konsolosluk belgeleri sadece konsolosluk birimi esas alınarak ve kronolojik olarak bir tasnife tabi tutulmuş; ancak 1895 Ermeni olayları gibi bazı konularda konsolosların yazışmaları farklı tematik dosyalarda tasnif edilmiştir. Belgelerin büyük bir kısmında, sol tarafta belge içeriğini gösteren özet kısımları yer almakta ve bu da araştırmacıların belgelerin içeriğini anlama sürecini kolaylaştırmaktadır. Belgelerin içinde sadece konsolosların yazdığı belgeler yer almamaktadır. Elçilikten değişik meseleler hakkında gönderilen genelgeler olduğu gibi Osmanlı Türkçesi ile yazılmış pek çok vesikaya rastlamak mümkündür. Konsolosların Osmanlı yetkilileri ile resmi yazışmalar yapmak durumunda kaldıkları meselelerde, bu yazışmaların asılları veya kopyaları da elçiliklere gönderiliyordu. Bunun yanında, konsolosluka iletilen şikâyetler söz konusu olduğu durumlarda Ermenice, Türkçe veya Fransızca dilekçelerin de evraklar arasında olduğu görülmektedir. Büyük bir kısmı el yazısı olan belgeler içimde son dönemde daktilo ile yazılan belgeler de göze çarpmaktadır. Belge yoğunluğu açısından değerlendirildiğinde ise; konsolosların her zaman aynı yoğunlukta yazışma ürettikleri söylenemez. Bu konuda Kırım Savaşı'na kadar olan dönemde konsolosların oldukça aktif bir faaliyet yürüterek buna ilişkin yazışmalar tanzim ettikleri görülürken daha sonraki dönemlerde konsolosların sadece “önemli siyasi meseleler” hakkında raporlarına rastlanmaktadır. Daha ayrıntılı olarak bakıldığında, ilk dönemlerdeki raporlardan “yerel nitelikte ilginç haberler” çıkmasına karşın ilerleyen dönemlerde konsolosların adeta siyasi birer muhabir gibi rapor konularında seçici davrandıkları görülmektedir.

3. Erzurum Yerel Tarihinin Kaynakları Olarak Fransız Konsolosluk Belgeleri

Erzurum 1830'lu yıllardan itibaren konsolosluklara ev sahipliği yapmaya başlasa ve bu şekilde Erzurum yerel tarihi için önemli kaynaklar ortaya çıksa da bu kaynakların tanıtımı veya Erzurum tarihi için kullanımları konusunda çok az çalışmanın yapılmış olması düşündürücüdür. Sınırlı sayıda çalışmanın ise büyük oranda İngiliz konsolosluk belgelerini kullandığı görülmektedir. Bu konuda ilk olarak Bayraktutan, “Erzurum İngiliz Konsolosluk ve Faaliyetleri” hakkında hazırladığı çalışmada İngiliz arşiv belgelerinden istifade etmemiş, sadece Osmanlı arşiv belgeleri, mevcut literatür ve yayınlanmış konsolosluk yazışmalarını kullanmıştır (Bayraktutan, 2010). Bir diğer çalışma ise Fatih Gencer tarafından “Bedirhan Bey Olayı” hakkında hazırlanan tez çalışmasıdır. Gencer burada Erzurum İngiliz konsolosu Brant'ın raporlarını kaynak olarak kullanmıştır (Gencer 2010). Gencer'in bu konudaki en geniş çalışması ise James Brant'ın konsolosluk bölgesi hakkındaki raporlarından hareketle hazırladığı “İngiliz Konsolos James Brant'ın Gözüyle Doğuda Değişim Yılları 1836-1852” adlı eseridir (Gencer, 2018). Brant'ın raporlarını kullanan bir diğer araştırmacı olan Dönmez ise, ilk olarak Brant'ın bölgedeki İngiliz konsolosluk sistemini tesis sürecini (Dönmez, 2019), diğer çalışmasında ise Brant'ın bölgedeki izlenimlerinden hareketle Kırım Savaşı sonrasında reform sorununu ele almıştır (Dönmez, 2019: 235-284). Aynı şekilde,

Badem'in de Kırım Savaşı hakkındaki çalışmasında Brant'ın raporlarının kullanıldığı görülmektedir (Badem, 2017). Bu çalışmaların yanı sıra, Yeşilyurt, Erzurum yerel tarih araştırmaları açısından İngiliz arşivine dair hazırladığı çalışmasında bu arşivde yer alan Erzurum ile alakalı bazı dosyaların tanıtımını yapmış ve bazı belgeleri incelemiştir (Yeşilyurt, 2016: 597-624).

Erzurum İngiliz konsolosluk kaynaklarını kullanan en ayrıntılı çalışmanın Şaşmaz'ın 1878 Berlin Antlaşması sonrasında, 1879'dan itibaren Doğu Anadolu'ya atanan İngiliz askeri konsolosların Ermenilere yönelik faaliyetlerine odaklanan eseri olduğu görülür. Ancak bu eser İngiliz konsolosluğunun 1836'dan 1878'e kadar olan dönemi hakkında bilgi vermez, sadece 1848'de konsolosluğa kâtip olarak atanan James Zohrab ve konsolosluktaki faaliyetleri hakkında kısa bilgiler vererek çalışmanın odaklandığı döneme geçer (Şaşmaz, 2013). Aynı şekilde, Ermeni Meselesi bağlamında Demirel'in de İngiliz belgelerini kullandığı yayınları da mevcuttur (Demirel, 2002). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması ile gündeme gelen Vilayet-i Sitte Islahatı kapsamında bölge uluslararası ilgi odağı olmuş ve bölgedeki İngiliz konsoloslar önemli raporlar hazırlamışlardır. Bu raporlar Görür'ün çalışmasında da görüldüğü gibi bölgedeki ıslahat sürecinin önemli kaynaklarını ortaya çıkarmaktadır (Görür, 2020; Turan-Görür, 2018: 311-340). Erzurum'daki İngiliz konsolosların bölgeye ilişkin iktisadi ve sosyal yapısı ile ilgili raporları da farklı çalışmalara konu olmuştur (Köse, 2018: 145-170; Görür 2020: 399-449; Saylan, 2018: 244-261; Turan, 2020: 2177-2197). İngiliz konsolosluk kaynaklarını kullanan veya tanıtan bu yayınların yanında Ürkmez'in Amerikan konsolosluğunun kuruluş sürecine dair makalesi Erzurum'daki konsolosluklar hakkında mevcut literatüre katkı yapmıştır (Ürkmez, 2018: 144-152). Yine Yılmaz'ın Fransız konsolosluğunun kuruluş süreci ve konsolosların faaliyetlerine ilişkin çalışması konuya Fransız arşiv belgeleri üzerinden ışık tuttuğu gibi Fransız konsolosluk kaynaklarının Erzurum için önemini de ortaya koymuştur (Yılmaz, 2018: 118-143). Ancak bu saydığımız çalışmalarda da görüldüğü gibi mevcut bu yabancı kaynakların tanıtımı veya kullanılması açısından yapılması gereken daha pek çok çalışmanın olduğu ortadadır.

a) 1803-1843 Dönemi: Trabzon Konsolosluğu Belgelerinde Erzurum

Erzurum'da Fransız konsolosluğu tesis edilmeden önce Erzurum, Trabzon'daki konsolosluk bölgesine dâhil olduğu için Trabzon konsolosluk yazışmaları içinde Erzurum ve çevresi ile ilgili pek çok yazışma ve rapor bulmak mümkündür. Zira Fransa'nın Doğu politikası kapsamında Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarındaki gelişmeler de önemli görüldüğü için Fransa'nın Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve İran üçgenindeki görevlilerine önemli görevler düşmekteydi. Bu bağlamda Trabzon'da Fransız konsolosluğunda görev yapan Pierre Dupré (Yılmaz, 2016: 87-120), Victor Fontanier (Yılmaz, 2014: 153-196) ve Georges Outrey'nin yazışmaları (Yılmaz, 2018a: 136-145) sadece

Trabzon değil Erzurum'un da içinde olduğu konsolosluk bölgesi açısından da önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

İlk Fransız konsolosu olarak Trabzon'a tayin edilen Dupré, Karadeniz'in kuzey doğusu, Gürcistan, Erzurum, Kars ve İran'daki gelişmeleri takip etmekle sorumlu tutulmuştu. Dupré özellikle "Erzurum'un ticari konumu" ile ilgilenecek Fransa'nın İran ile yapacağı ticarete şehrin sahip olduğu potansiyele işaret etmiş ve şehre yönelik planlar yapmıştı. Bu planlar dâhilinde, Dupré "bir ticaret mahalli olarak Erzurum'un sunduğu imkânların tespiti" için 1804'te Erzurum'a gitmiştir. Erzurum ziyaretinden sonra konsolos Erzurum hakkında ayrıntılı bir çalışma hazırlamıştır.¹² Dupré 150 bin kişilik nüfusu ile Erzurum'un Avrupalılar tarafından dikkate alınması durumunda büyük bir ticari merkez olabileceğine dair beklentilerini dile getirirken şehrin durumu, evler ve kale hakkında bazı bilgiler vermiştir.¹³ Konsolosun daha sonraki yazışmaları incelendiğinde Erzurum ile alakalı olarak daha çok Tayyar Paşa ile Yusuf Paşa arasındaki çatışmaları ve Erzurum'dan gelen değişik haberleri konu ettiği görülmektedir. Bunun gibi, konsolos 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'na ilişkin gelişmeler, bölgede etkili olan veba salgınları, kuraklık, kıtlık ve bölgeden gelen diğer önemli gelişmelere dair haberleri raporlarında konu etmiştir (Yılmaz, 2016: 87-120).

Dupré, Erzurum'a tayin edilecek bir görevlinin "İngilizlerin İstanbul vasıtasıyla İran ile olan ilişkilerinin takibi, İngilizlerin İran yoluyla getirerek Erzurum'da sattıkları malların niteliğinin öğrenilmesi ve Erzurum'da şartlara göre ortaya çıkan gelişmelerin takibi için" çok önemli olacağını belirtmekteydi.¹⁴ Dupré'nin Erzurum'daki gelişmeleri takip etmesine vesile olan bir diğer gelişme de İmereti Kralı II. Solomon'un Ahıska üzerinden Erzurum'a olan sürgünüydü. Konsolos bir buçuk yıl kadar Erzurum'da ikamet eden kral ile haberleşmiş, bu vesileyle Rusların Gürcistan siyasetlerini takip ederek Fransa'nın, bölgedeki Rus yayılmacılığına karşı müdahale etmesini sağlamaya çalışmıştı (Saraç, 2020: 41-81). Bunun gibi, Fransız hariciyesi Dupré'den bölgedeki politik ve askeri gelişmeleri takip etmesini ve gözlemlerine ilişkin bültenler hazırlamasını talep etmişti.¹⁵ Böylece Dupré, Osmanlı-Rus Savaşı'nın devam ettiği Eylül 1811'den itibaren "Bulletin politique et militaire de Trébizonde" adlı raporlar hazırlayarak dışişlerine göndermeye başladı. Mart 1814'e kadar devam eden ve sayıları 25 olan bu raporlarda Dupré, Osmanlı-Rus Savaşı'na dair gelişmeler, Erzurum'dan gelen haberler, Trabzon'da âyanlar arasındaki çatışmalar ve özellikle de tüm bölgeyi birkaç sene esir alan veba salgınlarının seyri hakkında bilgiler vermiştir.

12 «Journal de voyage à Erzurum et retour à Trébizonde, de Pierre Jérôme Dupré, consul de France à Trébizonde et notices historiques sur l'Arménie et sur les mœurs et usages de habitants, présentées à Son Altesse, Monseigneur le Prince de Talleyrand, ministre, secrétaire d'Etat des affaires étrangères». (Bilici 2007: 44).

13 Dupré'den Brune'e, AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade), Série D, Trébizonde, 1, (3 Temmuz 1804).

14 Dupré'den de Bassano'ya, AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, 2, (7 Haziran 1812).

15 Dupré'den de Bassano'ya, AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, 1, (10 Eylül 1811).

Erzurum, Trabzon'daki Fransız konsoloslar için Dupré'nin halefleri döneminde de önemini devam ettirdi. Hatta Fontanier'nin konsolosluk döneminde Fransız hariciyesi Erzurum için daha büyük planlar ortaya koymuştu. Fransa Dışişleri Bakanı Polignac tarafından Fontanier'ye verilen talimatlarda Erzurum'un öneminden bahisle konsolosun Erzurum'a gitmesi hatta konsolosluğu buraya taşıması tavsiye ediliyordu. Bölgenin siyasetini etkilemesi bakımından sınırdaki yer alan aşiretlerin sürekli yer değiştirmeleri ve neden olduğu sorunlara değinilerek Fontanier'nin bunların şefleri ile bağlantı kurarak bu sorunlara engel olabileceği vurgulanıyordu. Fontanier'ye bir şekilde Erzurum taraflarına bir seyahat gerçekleştirmesi ve İran'da Fransız ticaretini geliştirmek için İran'ın Osmanlı sınırındaki eyaletlerinin idarecileri ile bağlantıya geçme görevi de verilmişti. Bu bağlamda Fransızlar açısından en büyük beklenti konsolosluğun merkezinin Erzurum'a taşınmasıydı. Fontanier'nin, Erzurum'u konsolosluk için bir merkez yaparsa zaman zaman gerekli bilgileri toplamak, Fransız ticaretinin gerekli kıldığı tedbirleri almak için "diplomatik misyonunu belli etmeden" İran'a seyahate çıkması faydalı bulunuyordu. Bunun yanında Fontanier'nin Fransız tüccar ve müteşebbisleri bu yeni pazarlara çekmek gibi bir görevi de vardı. Fontanier burada Fransız mallarının sahip olduğu avantajları Fransız tüccarlara gösterecek, piyasaya hâkim olan yabancı mallar ile Fransız mallarının rekabet gücünü araştıracaktı (Yılmaz, 2014: 153-196).

Fransız hariciyesinin beklentilerine karşın Fontanier, Erzurum'da ticari, siyasi ve hukuki görevleri olan bir konsolosun faydalı olabileceğini belirtse de şehrin koşullarının bunun için hazır olmadığını belirtmişti. Konsolosa göre Erzurum son Rus işgaliyle harap olmuş bir şehirdi ve hiçbir Fransız tüccarına ev sahipliği yapmıyordu. Bunun yanında, şehre yerleşecek olan bir Fransız görevlinin, bölgede Fransızların herhangi bir varlığı olmadığı için hiçbir siyasi fonksiyonunun olmayacağı tespitini yapmaktaydı. Fontanier'ye göre "Erzurum, Rusların ve İranlıların sınır bölgesindeki faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olunabilecek bir yerd; lâkin bu da sadece güvenilir bilgi kaynaklarına bağlıydı. Hiçbir Avrupalının meskûn olmadığı Erzurum'da bu pek de mümkün değildi. Ayrıca Erzurum'un Gürcistan ile doğrudan bir ticari ilişkisi yoktu ve bundan dolayı buradan yeterli bilgi almak mümkün değildi". Bu şartlar altında Fontanier, Erzurum'da bir konsolosluğun gereksizliğini ortaya koymaya çalışmakta, bölgedeki gelişmeler hakkında doğrudan ve daha hızlı bilgi almak için asıl İran'da bir konsolosluk kurulması gerektiğini belirtmekteydi.¹⁶ Bu süreçte Erzurum'un ticari geleceği için gerek Fontanier'yi gerekse Fransız yetkilileri endişelendiren en önemli gelişme ise Osmanlı-Rus Savaşı'nın bölgede neden olduğu tahribat ve reyanın Rus ordusuyla beraber Osmanlı topraklarını terk etmesiydi. Fontanier, Osmanlı-Rus Savaşı'nın Erzurum'a vurduğu darbenin büyük olduğunu, şehrin bir an önce eski önemini geri kazanması gerektiğini, bunun için de reyanın ülkesine

¹⁶ Fontanier'nin bu tespitine rağmen Fransa-İran arasındaki karşılıklı diplomatik ilişkiler 1850'lerden sonra başlamıştı. Örneğin Tebriz'de bir Fransız konsolosluğu 1866'da açıldı. Bk. (Hellot-Bellier 2000: 131-136).

geri gelmesi gerektiğini ifade etmekteydi.¹⁷ Tüm bu gerekçeler ve koşulların uygun olmasından dolayı Fransız konsolosluğu planlandığı gibi Erzurum'a taşınmadı. Ancak Fontanier'den sonra Trabzon konsolosluğuna atanan Outrey'nin Erzurum ile olan ilgisi devam etti. 1830'ların ortalarına doğru özellikle İran transit ticaretinde görülen yükselme Erzurum'un yıldızının tekrar parlamasına neden oldu (Issawi, 1970: 18-27).

Erzurum'un siyasi ve ticari olarak önem kazanmasına paralel olarak 1835'te Rus ve 1836'da İngiliz konsolosluklarının tesis edilmesi Fransızların dikkatlerinden kaçmamıştı. Bu dönemde bir diğer İngiliz görevli Abbott ise Tahran'a İngiliz konsolosluğuna tayin edilmişti (Wright, 2001: 80-81). Bu gelişmeleri gören Outrey, hem ticari hem de politik çıkarlar açısından önemli bir ticari merkez haline gelen Erzurum'da bir Fransız görevlinin olması gerektiğini, bakanın bu tasarımı onaylaması halinde Fransızların önemli bir avantaj elde edeceklerini, bu sayede İngilizler ve Rusların faaliyetlerinin takip edilebileceğini, İran, Gürcistan hatta Anadolu'daki gelişmelerin de bu sayede takip edilebileceğini ifade etmekteydi. Outrey'nin, Avrupalı bir tüccar olan Piccore'nin Erzurum'a yerleşmesini fırsat bilerek bu tüccarın Erzurum'da Fransız konsolosluğuna görevlendirilmesi konusunda girişimleri oldu. Ancak bundan bir netice çıkmamış olacak ki konsolos bu kez oğlu Marius için talepte bulunmaya başladı. Zira Marius Eylül 1835'te Erzurum taraflarına doğru bir seyahate çıkmış ve Kasım'ın ortalarına kadar iki ay süresince Erzurum ve civarında incelemeler yapmıştı. Marius Outrey, bu seyahatine dair bir rapor hazırladı ve burada Erzurum şehri ve özellikle şehrin ticari potansiyeli hakkında tespitler yaptı.¹⁸

Erzurum'un bu dönemde ön plana çıkaran İngilizlerin ticari faaliyetleriydi. Bu doğrultuda Outrey, İngilizlerin İran şahı nezdinde gönderdikleri fevkalade elçi Mac Neill'in misyonu ve çalışmalarını, bölgede ticaretin gelişimini etkileyen veba, yolların durumu, Kürt aşiretlerin kervanlar üzerindeki baskıları gibi konularda Fransız makamlarını bilgilendiriyordu. Bu haberlerin en önemli kaynağı Erzurum'du ve bundan dolayı şehirdeki gelişmeler de konsolosun özellikle üzerinde durduğu konulardandı. Bunun yanında, Erzurum'a yerleşmiş olan Fransız tüccarların meseleleri de şehirde bir Fransız temsilciliğinin açılmasını tekrar gündeme getirmişti. Outrey bir süre Erzurum'da mukim İsviçreli Doktor Brunner ile yazışarak Erzurum hakkında bilgiler elde etmeye başlamıştı. Outrey, son olarak Erzurum için Eylül 1840'ta Adolphe Outrey'yi aday olarak gösterse de Fransız makamları bu talebi dikkate almadığı gibi 29 Aralık 1842'de şehirde bir konsolosluğun kurulmasına karar verdi. Erzurum'da Fransız konsolosluğunun açılması sürecine kadar Outrey Erzurum'daki Rus ve İngiliz konsoloslarının faaliyetleri, İran'dan gelen haberler ve Erzurum'daki önemli gelişmeler hakkında raporlar hazırlayarak Fransız makamlarını bilgilendirmeye devam etmişti.

¹⁷ Fontanier'den Dışişlerine, AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, 3, (9 Eylül 1830).

¹⁸ Rapor için bk. Notice sur la ville d'Erzeroum et son environ ainsi que sur le commerce de la Perse; précédée et suivie d'un itinéraire de Trébizonde à cette capitale de l'Arménie Turque et retour", (AMAE, CADN, APD, Trébizonde, 3); Bu raporun çevirisi için bkz. (Yılmaz, 2016a: 150-167).

b) 1843-1914 Dönemi: Erzurum Fransız Konsolosluğu Belgeleri

Yerel tarihe, konsolosluk kaynaklarına, Erzurum Fransız konsolosluğuna ve bu konsolosluğun arşivlerine dair bu uzun giriş bölümünden sonra konsolosluk belgelerinin Erzurum yerel tarihi açısından bu kaynakların hangi alanlarda bilgiler ihtiva ettiği konusunda değerlendirmeler yapmak gerekmektedir. Genel olarak bakıldığında, Erzurum Fransız Konsolosluğunun açık kaldığı 71 yıllık zaman zarfında konsoloslar tarafından kaleme alınan raporlar içinde her konuda bilgiye rastlamak mümkündür. Ancak bu raporların ortaya çıkışları açısından değerlendirilecek olursa öncelikli olarak raporlara dönemin önemli gelişmelerinin, konsolosların mesleki yeterlilikleri veya ilgi alanlarının tesir ettiği söylenebilir. Konsolosluk raporlarının niteliğine etki eden ikinci etken elbette dönemin önemli gelişmeleridir. Konsolos görev bölgesini etkileyen gelişmelerin takipçisi olduğu için hazırlamış olduğu raporlar da buna göre içerik açısından farklılık göstermektedir. Mesela Tanzimat'ın uygulanma sürecinden kaynaklanan sorunlara tanıklık eden konsolosların raporları Erzurum'un idari tarihine, savaş dönemlerine denk gelen konsolosların raporları büyük oranda askeri gelişmelere, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasındaki yazışmalar ise Ermeni Meselesi gibi olaylara yönelik olarak ağırlık göstermektedir. Bu çerçevede, Erzurum Fransız konsolosluk belgelerinin siyasi nitelikte evraklar açısından zengin olduğu, bunun yanında idari, askeri, sosyal, dini ve iktisadi konular ile ilgili raporların da bulunduğu görülmektedir.

Konsolosların yazışmalarını bir başka kategoride daha değerlendirecek olursak; raporların bazıları doğrudan Erzurum ile ilgili olduğu gibi bazıları da konsolosluk bölgesi veya İran gibi yakın çevre ile ilgilidir. Mesela savaş dönemlerinde cepheden gelen haberler konsolosların raporlarında önemli yer teşkil ederken, Erzurum'un eyalet merkezi olması itibarıyla eyalet genelinde idarede karşılaşılan sorunlar da konsolosların raporlarına konu olmaktadır. Bilhassa eyaletin Rus sınırına yakın olmasından kaynaklanan sorunlar, Osmanlı tarafına yönelik Rus siyaseti gibi konular, Fransa'nın bölgedeki çıkarları açısından önemli olduğu için Fransız konsolosların dikkatle takip ettiği meseleler olmuştur. Bu çerçevede Fransa'nın bölgedeki gelişmeleri takip edebilmesi için 1843 yılı öncesindeki dönemde Trabzon'daki konsolosluğun icra ettiği görev Erzurum'da konsolosluğun tesisinden sonra bu birimin yetki alanına girmiş; konsolosluk, Osmanlı-Rus sınırı ve özellikle İran'daki önemli gelişmelerin takibi açısından çok stratejik bir misyona sahip olmuştur.

Konsolosluk belgelerinin niteliği açısından yukarıda bahsedilen tespitleri tam olarak açıklayabilmek için konsolosluğun oldukça faal olduğu ilk dönemlerdeki faaliyetlerine bakmak yeterlidir. Fransız hariciyesi Erzurum'a tayin ettiği ilk konsolos olan Goepf'in Rus-İran sınırına yakın bu stratejik bölgede özellikle siyasî gözlemler yapmasını istiyordu.¹⁹ Bu çerçevede, Goepf raporlarında Erzurum şehrinin durumu, devam eden konferans görüşmeleri,

¹⁹ Bakanlıktan Goepf'e, AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, 1, (28 Nisan 1843).

şehirdeki askeri hareketlilik, Katolik nüfus ve Erzurum'un ticari durumu hakkında raporlar hazırladı. Konsolos 27 Ağustos 1843 tarihli raporunda Erzurum şehrinin ticaret potansiyeli üzerinde durarak İran transit ticaretinde şehrin konumundan bahsetmiş ve şehrin yükselen ticari önemine işaret etmişti. Buna göre Erzurum, stratejik konumu ile İran, Doğu Anadolu ve Anadolu'nun büyük bir kısmının; aynı zamanda kaçak yollarla ticaret yapmaya çalışan Gürcistan'ın iş merkezini konumundaydı. İran'ın yapmış olduğu ithalat ve ihracatın büyük bir kısmı Erzurum üzerinden geçmekteydi. Buna karşın, vebanın kırıp geçirdiği Erzurum'un nüfusunun bir kısmı kuraklık ve kıtlık nedeniyle Rusya'ya göç etmişti. Bundan dolayı transit ticaretin dışında şehir ticari olarak çok fazla bir kaynak sunmaktan uzaktı. Ayrıca Avrupa ticareti de Erzurum'da tam olarak yerleşmemişti ve bu konuda yapılması gereken pek çok şey vardı. Bu ortamda Goepp'in sunmuş olduğu reçete Erzurum'un transit bir ticaret merkezi haline getirilmesiydi.²⁰

Konsoloslar şehri etkileyen önemli olayları raporlarında özellikle konu etmekteydiler. Goepp de konsolosluk dönemine denk gelen yangın ve depremler hakkında detaylar aktarmıştır. Mesela Ağustos 1843'te saray civarında çıkan bir yangın hemen çevreye sirayet ederek ahşaptan imal edilen dükkânların büyük bir kısmını küle çevirmişti. Konsolosa göre, yanmaktan kurtulan ticaret eşyası ise halk tarafından yağma edilmişti. Yangının neden olduğu kayıp yaklaşık olarak 20-30 bin kese yani 2-3 milyon frank civarındaydı.²¹ Goepp'in bir başka raporuna göre ise Erzurum'da 27 Ekim günü öğle sularında yaklaşık yirmi dakika süren bir deprem meydana gelmişti. İlk sarsıntılar hafif olsa da artçı sarsıntılar daha şiddetli olmuş ve otuz saniye kadar şiddetli bir şekilde devam etmişti. Bu sarsıntılarda kalenin bir kısmı ve şehirdeki pek çok ev yıkılmış, ilk sarsıntıların hafif olması ve halkın dışarı çıkması sayesinde depremde sadece bir kadın ve bir çocuk ölmüştü. Ayrıca depremin Ramazan bayramı üçüncü gününe denk gelmesi ve bu vesile ile halkın dışarıda olması can kaybını azaltan en önemli etkeni.²² Konsolosluk raporlarına konu olan bir diğer deprem de 2 Haziran 1859'da gerçekleşmişti. Bu deprem ile ilgili olarak konsolos Mertrud şu bilgileri aktarmaktadır:

Şehirde vuku bulan bir olay çok büyük bir üzüntüye neden oldu. Dün Perşembe günü saat 10.30 sularında vuku bulan bir deprem şehrin neredeyse yarısını yıktı. Saat 11'de, birincisinden daha az şiddetli olan ikinci bir artçı deprem 10 saniye sürdü ve şehrin daha da harap

olmasına neden oldu..... Depremde ölenlerin sayısına dair kesin bir rakam vermek zordur; zira aralıklar ile devam eden artçı sarsıntılar bu konuda çalışma yapmayı engellediği gibi yıkıntılar altındakilere yardım etmeyi de engellemektedir. Buna karşın Selim Paşa'dan aldığım bilgilere göre yaralıların sayısının 500-600 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Babiali'nin Erzurum Valisi Arif Paşa'ya acilen

²⁰ Goepp'ten Guizot'ya, AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, 1, (27 Ağustos 1843).

²¹ Goepp'ten Guizot'ya, AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, 1, (28 Ağustos 1843).

²² Goepp'ten Bourgueney'e, AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, 1, (2 Kasım 1843); Goepp'ten Guizot'ya, AMAE, CADC, CCC, Erzeroum, 1, (5 Kasım 1843).

yardıma muhtaçlara yardım etmesi konusunda emirler vermesi gereklidir.²³

Aynı yıl Erzurum depremden sonra ikinci bir felaketi daha yaşadı. 18 Kasım Cuma günü şehrin başlıca hanlarından birinde meydana gelen bir yangın şehirdeki pek çok büyük tüccarın büyük kayıplar yaşamasına neden olmuştu. Cuma akşamı bu handa başlayan yangın yedi saat sürmüş ve burada yer alan transit ve ithal tüm malların yanmasına neden olmuştu. Rüzgârın da etkisiyle şehre yayılma tehlikesi gösteren bu yangına müdahale etmek için yetkililerin elinden bir şeyin gelmediğini belirten Mertrud, altı milyon kuruşluk bir kaybın ortaya çıktığını belirtmekteydi.²⁴ Erzurum'da yangınlar ve depremler daha sonra da şehrin korkulu rüyası olmaya devam etti. Mesela 6 Ekim 1869'da şehir kısa süren sarsıntılara maruz kalmış; ancak şehirde can kaybı yaşanmamıştı. Fakat 1859 depremini hatırlayan şehrin sakinleri daha büyük artçıların olacağından endişe ile bir müddet kurdukları çadırlarda ikamet etmeyi tercih etmişlerdi.²⁵

Goepf'in halefi Soulange-Bodin, konsolosluğu döneminde ise şehirde vuku bulan gelişmeler hakkında çok fazla rapor hazırlamamış; ancak bölgeyi ilgilendiren bir diğer önemli konu olan Rusya'nın Osmanlı tebaasına yönelik politikalarını ele almayı gerekli görmüştü. Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'nın kontrolünde olan geniş bir bölgedeki Hıristiyan nüfusa yönelik bir araştırmalar yapmış ve bu araştırmalarının sonuçlarını "*Ermenistan, Kürdistan ve İran'ın Hıristiyan Nüfusu Hakkında Bilgiler*" başlığı ile ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır.²⁶ Soulange-Bodin konsolosluğu Erzurum'da Tanzimat'ın uygulanmaya başladığı döneme denk geldiği için konsolos, Tanzimat'ın mali reformlarını uygulamak üzere Erzurum Eyaleti'ne defterdar tayin edilen Selim Sırrı Bey'in faaliyetleri ve Tanzimat'ın uygulanma sürecinde karşılaşılan sorunlar hakkında raporlar hazırlamıştı. Bu sorunlar içinde en önemlisi ise Tanzimat uygulamalarının neden olduğu hoşnutsuzluk ve Kürt aşiretlerin isyanlarıydı (Yılmaz, 2018: 131).

Tanzimat'ın eyalette yürürlüğe konulması uzun bir süre devam edecek olan karışıklıkların başlamasına neden olduğu için Fransız konsolosların gündeminde de doğal olarak eyalet idaresindeki bu sorunlar ayrı bir yer tutuyordu. Soulange-Bodin'in yerine konsolosluğa tayin edilen Garnier'nin yazışmaları da bölgede Tanzimat'ın tatbikinden kaynaklı olarak Van ve Çıldır'da çıkan isyanlar ve bunların etkileri ile devletin bu isyanlara karşı aldığı tedbirler hakkındadır. Bunun gibi, Tanzimat'ın uygulanma sürecinde Erzurum'daki idari zafiyet de konsolosun en çok bahsettiği konular arasındadır. Ayrıca Garnier, Erzurum'da Protestan misyonerlerin faaliyetleri ve bunların ortaya çıkardıkları karışıklıkların yanı sıra şehirde süren konferans görüşmelerine iştirak eden İran heyetinin neden olduğu büyük olaylardan da bahsetmiştir. Oldukça hassas bir

23 Mertrud'dan Lallemand'a, AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 2, (3 Haziran 1859).

24 Mertrud'dan Elçiliğe, AMAE, CADN, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 2, (9 Kasım 1859).

25 Srabian'dan Bourée'ye, AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 3, (7 Ekim 1869).

26 Bodin'den Guizot'ya, AMAE, CADN, CCC, Erzeroum, I. (29 Ekim 1844).

dönemden geçen Erzurum'da halkın ayaklanmasına neden olan bu olayların ilkinin nedeni şehirdeki Amerikan Protestan misyonerleriydi. Garnier'nin 11 Temmuz 1846 tarihli raporuna göre Erzurum'a yerleşmiş Doktor Smith adlı bir Protestan misyonerin evi, mesleği sayesinde kısa sürede pek çok Gregoryen Ermeni'nin uğrak yeri olmuş ve pek çok Ermeni bu misyonerin vaizleri ve özellikle de vermiş olduğu yüksek meblağlar sayesinde Protestanlığa dönmüştü. Bunlar arasında dinini değiştiren bir Ermeni bir papazın olması ve papazın Smith'in evine sığınması Erzurum'da Ermeni ahali arasında infiale neden olmuştu. 7 Temmuz'da Ermeni kilisesinin önünde toplanan yedi-sekiz yüz Ermeni, piskoposlarına başvurarak vali nezdinde bu papazın misyonerin evinden çıkarılmasını talep etti. Ancak galeyana gelmiş Ermeniler bu girişimin sonucunu beklemeden Smith evine gidip Ermeni papazı çıkardıktan sonra evi yağmalayarak ateşe verdi. Şehirdeki bu olaylar ve idarecilerin bu olaylar sırasındaki tutumu İngiliz konsolos Brant tarafından hemen İngiliz elçiliğine bildirildi. Bu hadise başlarda Vali Esat Paşa ve Brant'ın arasındaki gerginliğe, ileride de Esat Paşa'nın görevden alınmasına kadar giden sürecin nedenlerinden biri olmuştu.²⁷

Garnier'nin aktardığı Erzurum'da vuku bulan bir diğer önemli hadise ise Temmuz 1846'da şehrin binlerce Müslüman sakininin ayaklanmasına neden olan, İran heyeti ile yapılan sınır görüşmeleri nedeniyle şehirde bulunan Mirza Tegi Han'ın adamlarıydı. Üç yaşındaki Müslüman bir çocuğun Mirza Tegi Han'ın oturduğu konak civarında İran heyetinde bulunanlar tarafından tecavüze uğradığına dair söylentiler üzerine şehirde çıkan olaylarda halk, İran heyetinin oturduğu konağın kapısında birikmeye başlamış, ertesi gün ise Erzurum güne sakin bir şekilde başlasa da çocuğun yakınları, yanlarında olayın kurbanı olan küçük çocuk olduğu halde şehirde dolaşarak İran heyeti hakkında halkı galeyana getirecek söylemlerde bulundu. Bu söylemler kısa zamanda etkili oldu ve esnaf kepenk kapatarak galeyana gelenlere katıldı. Üç bin civarında silahlı halk Mirza Taki Han'ın konağını kuşatarak suçlunun kendilerine verilmesi konusunda tehditler savmuştu. Galeyana gelen öfkeli kalabalık tüm telkinlere karşın kontrol edilememiş ve konak içinde bulunan İran heyeti ile yaşanan çatışmada her iki taraftan ölen ve yaralananlar olmuştu. Erzurum'da olaylar yetkililerin aldığı tedbirler ile yatışsa da yaşananların devletlerarası bir siyasi meseleye dönüşmesine engel olunamamış ve bu çatışma gündemi epey bir meşgul etmişti.²⁸

Veba, kolera ve tifo gibi salgın hastalıkların seyrini ve etkilerini de konsolosların raporlarında takip etmek mümkündür. Garnier de Erzurum'da etkili olan kolera hakkında da değerlendirmeler yapmaktaydı. İran'dan gelen haber vasıtasıyla hastalığın yayılmasını takip eden Garnier Eylül'de hastalığın Kars ve Çıldır taraflarında görüldükten sonra Erzurum'a da sirayet ettiğini belirtiyordu. Ancak önceleri hafif bir şekilde etkisini hissettiren hastalık günde üç-dört kişinin

27 Garnier'den Guizot'ya, AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum et Trébizonde, 2, (8 Temmuz 1846).

28 Garnier'den Guizot'ya, AMAE, CADC, CPC, Turquie, Erzeroum et Trébizonde, 2, (18 Temmuz 1846).

ölümüne neden oluyordu. Garnier 20 bin kişilik bir şehir için bu rakamı yüksek bulmuyordu; ancak bu rakam Eylül'ün ortaların ona kadar çıkmıştı. Civar bölgelerde hastalık daha etkiliydi. 4 bin kişilik Kars'ta 1.700 kişi; Oltu'da 800 kişiden 260'ı ve Hasankale'de 290 aileden 270 kişi hastalığın pençesindeydi. Muş'ta ise günde yüz kişi hastalık nedeniyle ölüyordu.²⁹ Bir diğer hastalık olarak her bahar döneminde Erzurum'da ortaya çıkan tifo ise 1869 baharında sıra dışı bir etki ortaya koymuştu. Fransız konsolosu Eynaud'ya göre hastalığın etkisinde olanlara yönelik bir kayıt sistemi oluşmadığı için hastalığın boyutunu ortaya koymak zordu; ancak hastalık şehirde pek çok kişinin ölümüne neden olmuştu. Konsolosa göre hastalığın bu dönemde etkili olması Erzurum'un yerel koşulları ile ilgiliydi. Erzurum'un sokakları yılın bu döneminde çer çöp yuvasına dönüyor, kedi, köpek, at ve koyun leşlerini örten kalın kar tabakası havaların ısınmasıyla eriyince şehrin üstüne pis bir kokunun salınmasına neden oluyordu. Bunun önüne geçmek için vali şehrin belli mahallelerindeki kar ve bu tabakalarını temizletmeye ve halk sağlığını tehdit eden bu duruma karşı mücadele etmeye çalışıyordu. Hastalık şehirde aralarında Erzurum Karantina müfettişi Dr. Delord'un da olduğu pek çok kurban almıştı.³⁰ Halk sağlığı konusunda konsolosun bir diğer ilginç tespiti ise Erzurum'un ikliminde yaşanan yumuşamaydı. Eynaud'ya göre Erzurum'un iklimi gündün güne daha zararlı bir hale gelmekteydi. 1858'den önce yörede sıtma bilinmeyen bir hastalık iken bir taraftan bu dönemden sonra şehir civarındaki alanların bataklık haline gelmesi ve bu bataklık alanların şehre yaklaşması, diğer taraftan da civardaki ormanlık alanların sistematik olarak tahrip edilmesi yörenin ikliminin daha sağlıksız bir hale gelmesine neden oluyordu.³¹ Eynaud'nun ilk defa işaret ettiği bu değişim zamanla Erzurum'da daha fazla hissedilmeye başlandı. 21 Şubat 1870 tarihli raporunda konsolos yardımcısı Gilbert bir süreden beri Erzurum'da sıtmanın etkili olduğunu belirtiyor, Erzurum'da görevli hekimlerden aldığı bilgiler ekseninde hastalık hakkında daha detaylı tespitler yapıyordu. Buna göre 1869'un Eylül'ünden beri belirti gösteren hastalık havaların hissedebilir derecede ısınmasıyla etkisini arttırıyordu. Erzurum'da hastalığın otuz yıl önce bilinen bir hastalık olmadığına işaret eden Gilbert, yıldan yıla daha fazla vaka ile sıtmanın Erzurum'da daha fazla görünmeye başladığını ve nihayetinde Erzurum'da sıtmanın girmediği bir ev bile kalmadığını belirtiyordu. Gilbert, bunun başlıca nedenlerini şehir civarından ovaya doğru akan derelerin ortaya çıkardığı bataklık alanlar, şehrin değişik yerlerinde sürekli akan çeşmelerin ortaya çıkardığı ve her türden çer çöp ile dolu olan gölcükler, Erzurum'un yeterince temizlenmeyen cadde ve sokakları ve şehrin tahkimatları için yapılan çalışmalar kapsamında çıkarılan toprak olduğunu işaret etmekteydi.³²

Erzurum'da Fransız konsolosluğunun elbette ticari bir misyonu da vardı; ancak arşivlerdeki raporların da gösterdiği gibi konsolosluğun siyasi misyonu

29 Garnier'den Bourgueney'ye, AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 1, (3 Eylül 1847).

30 Eynaud'dan Bourée'ye, AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 3, (21 Mart 1869).

31 Eynaud'dan Bourée'ye, AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 3, (25 Mayıs 1869).

32 Gilbert'den Bourée'ye, AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 3, (21 Şubat 1870).

daha ağır basmaktaydı. Bu konuda konsolos Wiett bir raporunda; Erzurum Eyaleti'nin bir taraftan Rusya ve diğer taraftan da İran sınırında olmasından kaynaklanan stratejik bir önemi olduğunu; ayrıca bölgede devam eden Kürt isyanları, Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Hristiyanlar üzerindeki etki arayışı ve eyaletin idaresinde yapılması gereken reformların Erzurum'daki Fransız konsolosluğunu bu "önemli gelişmeleri takip etmek" için daha da önemli bir konuma getirdiğini vurguluyordu. Wiett konsolosluk bölgesinin ticari öneminin ikincil planda olduğu belirterek bakanlığın ticaret bölümü ile oldukça nadir yazışmalar yapacağını; buna karşın raporlarının hemen hemen hepsinin politik bölüm ile olacağı özellikle vurguluyordu.³³ Hemen hemen konsolosluk döneminin ortasına gelen bu tespitlerin Wiett'nin Erzurum'da geçirdiği dört yıl ve haleflerinin görev süreleri için de geçerli olduğu söylenebilir.

Savaş dönemleri konsolosların yazışmalarının da büyük oranda savaşa ilişkin hazırlıklar, savaşa dair haberler veya savaşın etkileri hakkında olmasına neden olmaktaydı. XIX. Yüzyılda Osmanlı-Rus çatışmalarının en çok etkilediği eyaletlerden biri olan Erzurum'da mukim konsoloslar bu dönemlerde şehirdeki askeri gelişmelere daha fazla önem vermekteydiler. Bu bağlamda Kırım Savaşı sırasında Erzurum'da Fransız konsolosluğunu yapan Challaye (1852-1855) İran'da zuhur eden kolera salgınları; İran ile Kafkasya'daki önemli gelişmeler; Erzurum Eyaleti'nin siyasî ve sosyal durumu ve Osmanlı-İran sınırı ile ilgili yazışmaların yanında raporlarının önemli bir kısmında askeri istihbarat niteliğinde Erzurum'da savaşa dair hazırlıklar, Kafkas Cephesi için Erzurum'da toplanan birlikler ve Kafkas Cephesi'nde cereyan eden çatışmalar ve bunların Erzurum'a yansımalarını konu etmiştir. Challaye, savaş öncesinde Anadolu Ordusu'nun durumuna ilişkin bölgede yapmış olduğu gezilerden hareketle ayrıntılı bir rapor hazırladı. Bu raporda şehirde kurulan askeri kamplardan ayrıntılı olarak bahseden Challaye, savaş öncesinde Erzurum şehrinin durumunu da ayrıntılı olarak ortaya koymuş ve kale, surlar ve hendeklerden müteşekkil savunma sisteminin güncel durumunu Fransız Elçiliği ve Genelkurmayı ile paylaştığı uzun bir raporda ortaya koymuştur. (Challaye, 2018: 75-78).

Challaye'in ve görevde olmadığı dönemde yardımcısı Castagne'nin raporları Kırım Savaşı döneminde Erzurum'daki gelişmelere ışık tuttuğu gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde konsolos yardımcısı olarak Erzurum'da bulunan Gilbert'in raporları da gerek savaş ile ilgili gelişmeleri, gerekse de şehirde vuku bulan önemli hadiseleri yansıtmaktadır. Savaş döneminde İngiliz ve Rus konsolosların Erzurum'dan ayrılmasına karşın Gilbert şehirde kalmış ve Erzurum'un bu zor zamanlarına tanıklık etmiş, savaşa ilişkin gelişmeleri Fransız makamlarına bildirmiştir. Hatta konsolos Erzurum'un Ayastefanos Antlaşması gereğince Ruslara teslim edildiği dönemde de görevinde kalmış ve şehirde birkaç ay süren Rus idaresine de şahit olmuştur. Dolayısıyla Erzurum'un Müslüman

³³ Wiett'den Dışişlerine, AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Serie D, Erzeroum, I. (5 Kasım 1850),

ahalisinin işgal karşısında şehirden çekilmeleri gibi savaştan kaynaklanan sorunları bizzat gözlemlemiştir.³⁴

Konsolosların bilgi kaynakları bazen bizzat kendi araştırmaları veya haber kaynaklarından aldıkları bilgilere dayandığı gibi bazen de resmi makamlar olmaktadır. Konsoloslar ile eyalet veya vilayet idaresi arasındaki münasebetlerin niteliğine bağlı olarak bu kaynaklar çeşitlenebilmekteydi. Konsolosların raporlarında Erzurum gibi önemli bir merkezin idaresi ayrı bir yer teşkil ettiği için valilerin görevleri süresince gösterdikleri yönetim özellikle takip edilmekteydi. Bunun yanında, önemli gelişmeler konusunda Erzurum'da resmi makamlar şehirde mukim konsoloslar ile bilgi alışverişinde bulunuyordu. Bu konuda bir örnek vermek gerekirse konsolos Courtois, 2 Mayıs 1867 tarihli raporuna, yakın zamanda vilayette yapılan nüfus sayımına ilişkin verileri konu etmiş ve bu bilgilerin resmi verilere dayandığını ifade etmişti. Rakamlara göre vilayet genelinde 43.940 Hıristiyan ve 143.378 Müslüman hanesi olduğunu belirten Courtois bu verileri Hıristiyanlar için 6, Müslümanlar için ise 4,5 ile çarparak vilayetin toplam nüfusunun 913.137 civarında olduğunu hesaplamıştı.³⁵

Erzurum'da veya İran transit ticaretinde Fransa'nın herhangi bir payı olmadığı için Fransız konsoloslarının ticaretle ilgili çok az yazışma yaptıkları görülmektedir. Bu bağlamda incelemiş olduğumuz arşiv belgeleri içinde ticaret ile ilgili belgeler olmakla birlikte Erzurum hakkında düzenli bir şekilde hazırlanan senelik ticaret raporlarının ilkine 1868 yılında rastlanmaktadır. Konsolos yardımcısı Eynaud, 1866-1867 yıllarını kapsayan oldukça detaylı bir Erzurum ticaret raporu hazırlamış ve raporunu ithalat ve ihracat verileri ile bu ticarete konu olan malları gösterdiği dört tablo ilave etmiştir.³⁶ Bu verileri şehrin başlıca tüccarlarının ve gümrük verilerinin yardımı ile hazırladığını ifade eden konsolos yardımcısı Eynaud raporuna öncelikli olarak Erzurum ticaretinin güncel durumu hakkında tespitler ile başlamaktadır. Burada Eynaud, ilk olarak yöre ticaretini belirleyen en önemli etkenin yolların durumu olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda, Rusya tarafında ulaşım altyapısında yapılan faaliyetlerin ve gümrük politikalarının Erzurum'dan geçen transit ticareti azalttığını, ancak bölgesel ticaretin gelişme eğiliminde olduğunu belirtmektedir. Bu konuda konsolos oldukça geniş olan bu sahada yerel tüketim ürünleri açısından Avrupa ürünleri için oldukça önemli bir pazar söz konusu olduğunu, buna karşın bölgenin zengin zirai ürünlerinin Karadeniz üzerinden Avrupa'ya gönderilebileceğini ifade etmektedir. Bu ticari potansiyeli rakamlar ile açıklayan Eynaud, Kasım 1866-Kasım 1867 yılları arasında yerel tüketim için yapılan ithalatın 21 milyon frank; bölgeden yapılan ihracatın ise 14 milyon frank olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın transit olarak İran'a giden ürünlerin değeri ise 36 milyon frank iken, İran'dan buna karşılık yapılan ihracatın değeri 13 milyon franktı. Toplamı 84 milyon franka ulaşan bu ticaret hacmine İran'dan gelerek Erzurum tüccarı tarafından Avrupa'ya

34 Gilbert'in değişik tarihli yazışmaları. Bk. AMAE, CADN, Constantinople, Série D, Erzeroum, 4,

35 Courtois'dan Bourée'ye, AMAE, CADN, Constantinople, Série D, Erzeroum, 3, (30 Aralık 1867).

36 Eynaud'dan Bourée'ye, AMAE, CADN, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 3, (30 Aralık 1867).

gönderilen nakit 27 milyon frank eklendiğinde 1867 yılı için Erzurum üzerinde gerçekleşen mal ve para olarak bir önceki seneden 5 milyon frank fazla ile 111 milyon franklık toplam ticaret ortaya çıkmıştı.³⁷

Konsolos Eynaud, raporun devamında transit ticaret haricinde Erzurum ve çevresinin ticaret hacmini de incelemeye tabi tutarak bölgenin ithalat ve ihracat verilerini değerlendirmiştir. Buna göre 80 bin nüfusu ile bölgenin en önemli ticari merkezi olan Erzurum; Van, Bayezid, Bitlis, Muş ve sınıra yakın İran eyaletlerinin ticari olarak desteklemekteydi. Erzurum'un bu bölgesel ticaret hacminin toplam ticaret hacminde 1/5'lik bir paya sahip olduğunu belirten Eynaud bu haliyle Erzurum'un ticari olarak büyük oranda transit ticarettten istifade eden bir merkez olduğunu da ortaya koymaktaydı. Önemli bir kısmını İngiliz mamulü pamuklular, değişik tekstil ürünleri, şeker, şarap, ispirto, sabun, deri, bakır ve çinkonun oluşturduğu ithal ürünlerine karşılık bölgenin ihracat kalemlerini büyük oranda tarım ürünleri oluşturmaktaydı. Etrafındaki dağ silsileleri ile korunan Erzurum ovası oldukça verimli bir tarım alanı ortaya çıkarıyor, kışın yağın kar ekinlerin sert iklimin etkisinden korunmasını sağlıyor, üç ay süren sıcak mevsim ise ekinlerin olgunlaşmasına yetiyordu. Konsolosa göre Erzurum'un verimli ovaları Bulgaristan, Ukrayna ve Polonya'yla rekabet edecek kapasitedeydi; ancak bir taraftan halkın zirai açıdan bilgisizliği, diğer taraftan da bu ürünlerin pazarının olmaması ziraatın gelişmesine engel olmaktaydı. Bu koşullar altında hububat rekoltesinin yüksek olması fiyatların düşmesi ve elde kalan ürünler nedeniyle üreticiler için bir yıkım demektir. En önemli sorun ise yöre ürünlerinin ihraç edilememesiydi. Erzurum'un tek çıkış kapısı olan Trabzon örneği ile durumu açıklayan Eynaud, Erzurum'da fiyatı 12 kuruş olan bir kile (26,5 kg) buğdayın Trabzon'da 29-31 kuruş arasında satıldığını, yani navlun olarak 18 ve komisyon olarak da 3 kuruş ödendiğini ve bu yüksek maliyetlerin bölge ürünlerinin başka bölgelere ihracatının önündeki en önemli engel olduğunu belirtmekteydi. Bu açıdan yapılması gereken, yolların koşullarının iyileştirilmesi ve navlunların düşürülmesiydi. Bunların yapılması durumunda Erzurum Ovası, imparatorluğun hububat üretim merkezi haline gelebilirdi. Tarım ürünlerinin yanı sıra bölgenin bir diğer ihraç ürünü küçükbaş hayvan, deri ve kürk gibi ürünlerdi.³⁸ Erzurum'un ticari potansiyelini belirleyen en önemli unsur olarak yolların durumunu da inceleme gereği duyan Eynaud, Trabzon-Erzurum yolunun mevcut durumu hakkında da bilgiler vermiş, daha sonraki raporlarında da ulaşım konusuyla ilgili gelişmeleri dikkatle takip etmiştir.³⁹

Büyük oranda transit ticaretin etkin olduğu Erzurum'un ticari potansiyelinden istifade edenler ise Ermeni ve Rum tüccarlardı. Türkler ise bu ticaret hacminde az bir paya sahiptiler. Bu bağlamda, Erzurum'da başlıca ticarethaneler; Jean Srabian Kardeşler daha çok deri ithalatı işle meşguldüler.

37 Eynaud'dan Bourée'ye, AMAE, CADN, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 3, (30 Aralık 1867).

38 Eynaud'dan Bourée'ye, AMAE, CADN, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 3, (30 Aralık 1867).

39 Eynaud'dan Bourée'ye, AMAE, CADN, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 3, (15 Ekim 1868 ve 12 Eylül 1869).

Chaban Kardeşler ise Fransa ve Almanya'dan içecek ve değişik kumaş ithalatıyla uğraşmaktaydılar. Moutafoff'un ticarethanesi ise bilhassa Rusya ile ticaret yürütmekteydi. Nazareth Megreditchian, Tatos Hamadounian, Condacdjoğlu, Tchimisguzekli, Derbederian, Agopdjanian, Trumpoff ve Nemlioğlu ise Erzurum'daki diğer önemli ticarethane sahipleriydi.⁴⁰

Konsolosların raporlarında şehirde vuku bulan ilginç olaylara dair bilgiler de bulunmaktadır. Mesela konsolosluga Eynaud'nun sonrasında vekâleten bakan Srabian'ın 20 Ekim 1869 tarihli raporuna göre Erzurum şehrinin güvenliğini tehdit eden önemli bir gelişme olmuştu. Bu da Erzurum hapishanesinden yaşanan firarlardı. Yeni vilayet düzenlemesine göre vilayet genelindeki tüm suçluların vilayet merkezinde tutulmaları kararı alındığı için eski bir handan bozma, oldukça dar ve harap olan Erzurum hapishanesi 400 tutukluyu barındırdığı için tifo vakalarının eksik olmadığı bir yerdi. Hapishanenin duvarları da çok sağlam olmadığı ve yeterli denetim de sağlanamadığı için duvarların bir tarafını yıkan mahkûmların otuz kadarı firar etmeyi başarmıştı. Firar haberinin duyulması üzerinde gerekli adımları atan güvenlik güçleri firarilerin sekizini yakalamış ve birini vurarak etkisiz hale getirmişti. Diğerleri ise bölgeye korku salan eşkiya çetelerine katılmışlardı. Bu durum üzerine hükümet Erzurum'da yeni bir hapishane yapılması için 400 bin kuruş tahsis etmiş; ancak yaklaşan kış nedeniyle vali hapishane inşasının 1870 yılında başlamasına karar vermişti.⁴¹

Erzurum gibi sert bir iklime ve şiddetli kışlara maruz kalan bölgede bazen bu olumsuz hava koşulları yolların uzun süre kapanmasına ve bu da halkı kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya bırakıyordu. 1879-1880 kışı da Erzurum'un pek çok bölgesinde, özellikle de Bayezid ve Eleşkirt taraflarında etkili olmuştu. Bu taraflardaki Ermeni cemaat temsilcilerinden Fransız konsolosu Castagne'ye gelen haberlere göre 48'i çocuk 108 kişi açlıktan ölmüştü. Bu ölümlerin en önemli nedeni geçen kışın sıra dışı soğukların olması ve çok fazla kar yağmasıydı. Yolların kapalı olması kıtlıkla yüzleşen bölgelere yardımların ulaştırılmasını engellemişti.⁴²

Bu örnek raporlarda da görüldüğü gibi konsolosların Erzurum ve çevresindeki gelişmelere dair değişik konularda yazışmaları bulunmaktadır. Elbette belgelerin niteliği ve içerikleri hakkında daha ayrıntılı çalışmalar yapılabilir; fakat bu şekilde bir değerlendirme, bu yazının sınırlarını aşacağından burada örnek belgeler üzerinden bazı değerlendirmeler yapmakla yetinilmiştir. Bunun yanında, son bir tespit olarak çalışma kapsamında değerlendirilmeyen Fransa'nın değişik arşivlerinde belgelerin olduğu dikkate alınmalıdır. Bu tespiti bir örnek ile açıklamak gerekirse; Kırım Savaşı döneminde görev yapan konsolos Challaye, sadece elçilik ve bakanlık ile yazışmalar yapmamış, Fransız askeri makamlara Erzurum'dan haberler gönderdiği için Service historique de la Défense, Château de Vincennes-Fransız Ordusu Savunma Bakanlığı Arşivi'nde

40 Eynaud'dan Bourée'ye, AMAE, CADN, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 3, (30 Aralık 1867).

41 Eynaud'dan Bourée'ye, AMAE, CADN, Constantinople, (Ambassade), Série D, Erzeroum, 3, (30 Aralık 1867).

42 Castagne'den Fornier'ye, AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série D, Erzeroum, 4, (30 Mart 1880).

Erzurum ile ilgili belge ve haritalara rastlamak mümkündür. Bu açıdan özellikle savaş dönemlerine ait olmak üzere, konsolosluk yazışmaları içinde cephelere ilişkin haritalara, ulaşım ağını gösteren planlara da rastlamak mümkündür. XX. Yüzyılın başlarındaki bazı evrakların içinde fotoğraf niteliğinde görsel kaynakların olduğu da görülmektedir.

Sonuç

Yukarıda ayrıntıları verilen değişik tasniflerde yer alan yer alan belgeler üzerinden yapmış olduğumuz en önemli tespit ticari beklentiler olmasına karşın önceleri “siyasi bir kurum olarak tesis edilen” Erzurum Fransız konsolosluğunun aynı özelliği konsolosluğun kapandığı 1914 yılına kadar muhafaza etmiş olduğudur. Belgeler içinde ticaret ili ilgili raporlar yok denecek kadar azdır. Ancak buna karşın sosyal, askeri, dini ve demografik olarak konsolosluk yazışmaları içinde pek çok konuda bilgiler bulmak mümkündür. Bilhassa siyasi meselelerin takibi açısından konsolosluk raporlarında Erzurum’u etkileyen her bir önemli olay hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bunları özellikle iç ve dış siyaset olarak iki ana başlıkta değerlendirmek mümkündür. Tanzimat’ın Erzurum’da uygulanma süreci ile açılması aynı döneme denk gelen Fransız konsolosluğunun faaliyet alanlarından en önemlisi Osmanlı hükümetinin eyalet dâhilinde devlet otoritesini tesis etmek için verdiği mücadelenin takip edilmesiydi. Bu çerçevede bölgede bir türlü engellenemeyen Kürt isyanları, devletin bölgede düzeni koruma çabasını Fransız konsolos raporları üzerinden izlemek mümkündür. Aynı bağlamda konsolosluk raporları üzerinden takip edilebilecek bir dış siyaset faktörü de bölgedeki Rus politikalarıydı. Fransız konsoloslar, Osmanlı-Fransız diplomatik ilişkileri doğrultusunda, bölgede gittikçe genişleyen Rus etkisi karşısında Osmanlı hükümetinin gerekli reformları yaparak gayrimüslim Osmanlı tebaasının Rusya’nın etki alanına girmemesi için çaba sarf etmiş ve Rusya’nın bölgenin gerçek hâkim olmasının önüne geçilmesi için atılması gereken adımları işaret etmeye çalışmıştı. Bu çerçevede, özellikle Doğu Anadolu’daki Ermeni nüfus üzerindeki Rus etkisini bir başka büyük güç olan Fransa’nın diplomatik temsilcilerinin gözüyle takip etmek mümkündür. Ayrıca Osmanlı ülkesindeki Katoliklerin hamisi olmaya çalışan Fransa’nın Erzurum’daki konsolosları özellikle Katolik Ermeniler ile ilgili meselelere daha fazla dikkat etmişler ve onlar üzerinde Fransız himayesini göstermek için yerel yetkililer, Babıali ve Fransız makamları nezdinde gerekli girişimleri yapmışlardır.

Erzurum’daki Fransız konsolosluğu ve arşivleri örneğinde hazırlamış olduğumuz bu yazıyı bazı genel tespitler ile bitirmek mümkündür. Türkiye’deki şehir/bölge tarihi çalışmalarının son zamanlarda göstermiş olduğu yükselişe paralel olarak yeni kaynakların da ortaya çıkmaya başladığı ve yeni çalışmaların bu kaynaklardan istifade ile zenginleştiği görülmektedir. Erzurum yerel tarihi için İngiliz konsolosluk arşivlerinin yoğun olarak kullanıldığı günümüz tarih yazımı bağlamında diğer konsolosluk arşivlerin de araştırmaya ve bölge tarihi için sahip oldukları değerin tespitine muhtaç oldukları görülmektedir. Bu bakımdan mevcut

çalışmalara Fransız konsolosluk arşivleri örneğinde katkı yapmaya çalışan bu incelemenin Erzurum yerel tarihine kaynaklık eden diğer yabancı arşivler özelinde daha ileriye taşınması akademik açıdan yeni bir araştırma sahası açacağı gibi hem Erzurum'un sahip olduğu tarihsel zenginliğin daha iyi ortaya konulmasına katkı yapacak hem de daha nitelikli çalışmaların yapılmasına imkân tanıyacaktır.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) | Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Fransa

- a) Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve (CACD)
  - Correspondance consulaire et commerciale (CCC): Trébizonde, Tome 1, 2, 3; Erzeroum, Tome 1.
  - Correspondance politique des consuls, (CPC), Turquie, Erzeroum et Trébizonde, 2, Memoirs et Documents, Turquie, No. 39.
- b) Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Archives des Postes Diplomatiques, (APD): Constantinople (Ambassade), Série D: Trébizonde, Tome 1. Erzeroum, Tome 1, 2, 3, 4. Trébizonde, (Consulat), Tome 60, 74, 75.

2. Eserler, Makaleler ve Bildiriler

- Akçalı, A. A. (2007). Yerel Tarih ve Tarih Eğitime Katkısı. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akdemir, M. S. (2017). "Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Dönemi Anadolu'da İran Şehbenderlikleri". Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2/39, 40-67.
- Aslan, E. (2000). "Yerel Tarihin Tanımı, Gelişimi ve Değeri". Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar: Küreselleşme ve Yerelleşme. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. 195-204.
- Avcı, Y. (2018). "Kent Tarihi". Tarih İçin Metodoloji. (ed. Ahmet Şimşek) Ankara: Pegem Akademi. 135-140.
- Badem. C. (2017). Kırım Savaşı ve Osmanlılar. (çev. Eşref Bengi Özbilen) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Baskıcı, M. M. (2005). 1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Bayraktutan, A. (2010). Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilici, F. "XIX. Yüzyılın Başında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Asya Kapısı". Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 3 (3), 35-48.
- Çavdar, N. ve Mamak, K. (2017). "Devlet Sâlnâmeleri'nde Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetleri (1847-1877)". OTAM, 42, 47-70.

- Challaye, A. A de. (2018), *Kırım Savaşı Öncesinde Osmanlı Ordusu*, (tercüme ve notlar: Özgür Yılmaz), İstanbul: Kronik Kitap.
- Danacıoğlu, E. (2001). “Yerel Tarih Çalışmalarında Kaynak Kullanımı”. *Yerel Tarihçilik*, Kent, Sivil Girişim: Yerel Tarih Grupları Deneyimi. (ed. Funda Çelebi) İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı. 172-179.
- Danacıoğlu, E. (2001). *Geçmişin İzleri Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Kılavuz*. İstanbul: Tarih Vakfı yurt Yayınları.
- Demirel, M. (2002). *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri / British Documents on Armenians 1896- 1918*. Ankara: Yeni Türkiye.
- Demirel, M. (2014). “Ermeni Meselesi ve İngiltere”, *Yeni Türkiye*. 60, 1-10.
- Dönmez, A. (2019). “Bir İngiliz Konsolosunun Gözünden Kırım Savaşı sonrası Osmanlı Devleti ve Osmanlılarda Reform Sorunu”. *Osmanlı Modernleşmesi*. (ed. Ahmet Dönmez) İstanbul: Kitap Yayınevi. 235-284.
- Dönmez, A. (2019). “The Role of James Brant in the Process of Structural Changes in British Consulates”. *Adalya*, 22, 363-379.
- Etat de versement des archives rapatriées de l’Ambassade de France à Constantinople, Série E, XVIIIe-1939. (2006). CADN, Nantes 2006.
- Gencer, F. (2010). *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gencer, F. (2018). *İngiliz Konsolos James Brant’ın Gözüyle Doğuda Değişim Yılları 1836-1852*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Gökdemir, O. (2018). “Tarihyazımında İki Yeni Yaklaşım: Sözlü ve Yerel Tarih”. *Tarih Nasıl Yazılır?*. (ed. Ahmet Şimşek) Ankara: Türk Tarih Kurumu.199-223.
- Görür, E. D. (2020). “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti’nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)”, *Bellefen*, 84/299, 399-449.
- Görür, E. D. (2020). *Osmanlı Belgeleri ile İngiliz Elçilik ve Konsolosluk Raporlarında Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hellot-Bellier, F. (2000). “France, Relations with Persia 1789-1918”. *Encyclopædia Iranica* X, 131-136.
- Issawi. C. (1970). “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: The Rise and Decline of A Route”. *International Journal of Middle East Studies*, 1, 18-27.
- Keskin, İ. (2008). “Yerel Tarih Çalışmalarında Kullanılan Arşiv Kaynaklarının Üretildiği Kurumlar”. *Tarih Dergisi*, 47, 209-247.
- Kılıç, S. (2019). *Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleriyle Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı-Ermeni İhtilafı ve Sonuçları*. Ankara: Atatürk araştırma Merkezi.
- Kılıç, S. (2020), “Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın Doğu Kafkasya’yı Ayaklandırma Girişimleri Ve Emir Aslan Han Hoyski”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 68, 519-549.
- Köksal, Y. ve Polatel, M. (2015). “Avrupa Arşivlerinin Osmanlı Çalışmaları İçin Önemi”. *Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Koç Üniversitesi VEKAM. 5-13.

- Köse, M. (2018). “Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter’ın 1880 Tarihli Raporunda Doğu ve Güneydoğu’nun Etnik Dini, Sosyal Ve İktisadi Yapısı”, *Asia Minor Studies*, 6/12, 45-170.
- Kütükoğlu, M. S. (1983). “Osmanlı İktisad Tarihi Bakımından Konsolosluk Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti”. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 11-12, 151-166.
- Ortaylı, İ. (2011). *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Ankara: Cedit Neşriyat.
- Prousis, T. C. (2000). “A Guide to AVPRI Materials on Russian Consuls and Commerce in the Near East”. History Faculty Publications. 12. ([A Guide to AVPRI Materials on Russian Consuls and Commerce in the Near East \(unf.edu\)](#))
- Sertoğlu, M . (2010), “Osmanlı Tarihinin Kaynakları Hakkında Bazı Düşünceler”. *Türkiyat Mecmuası*, 12 (0) , 145-154.
- Saraç, F. (2020), İmereti Kralı II. Solomon’un Rusya’ya Karşı Mücadelesi ve Osmanlıya Sürgünü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saylan, K. (2018), “Erzurum Konsolosluk Raporlarına Göre 20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır Ticareti”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 243-261.
- Sources de l'histoire du Proche-orient et de l'Afrique du Nord dans les archives et bibliothèques françaises, (1984). New York-München: K.G. Saur.
- Şaşmaz, M. (2013). İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları (1878-1917). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Şen, Korkmaz ve Gencer, Fatih. (2019). “İngiliz Konsolos J. Brant’ın Raporlarına Yansıyan Tarih Eserler (Doğu Anadolu Bölgesi 1836-1852)”. *Sanat Tarihi Yazıları Yaşar Erdemir’e Armağan*. (ed. Osman Kunduracı ve Ahmet Yavuzılmaz) Konya: Literatürk Academia. 609-635.
- Turan, M. ve Görür, E. D. (2018). “İngiltere’nin Anadolu Genel Konsolosu Charles William Wilson ile Erzurum Konsolosu Henry Trotter’ın Ermenilerle Meskûn Bölgelerin İslahına Yönelik Hazırladıkları İslahat Projeleri”. *OTAM*, 44, 311-340.
- Turan, O. (2020). “Erzurum’un Yıllık Ticarî Hacmine Dair Bir İngiliz Konsolosluk Raporu (18 Mart 1899)”, *History Studies*, 12/4, 2177-2197.
- Türkhan, M. S. (2019). “Osmanlı-İngiliz Ticaret Tarihinin İngiliz Arşiv Kaynakları: State Papers Tasnifi Üzerine Bir Değerlendirme”. *History Studies*, 11/5, 1753-1772.
- Uğur, Y. (2019). “Yunus Yerel Tarih Yaklaşımı ve Yerel Tarihçilik”, *Tarih Bilimi ve Metodolojisi*. (ed. M. Yaşar Ertaş). İstanbul: İdeal Kültür Yayınları. 93-98.
- Ünver, Metin. (2015). “Son Dönem Osmanlı Tarihi Araştırmaları Açısından İngiliz Milli Arşivi ve Arşiv Belgelerinin Önemi”. *Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu*. (ed. Y. Köksal-M. Polatel) Ankara: Koç Üniversitesi VEKAM, 105-119.
- Ürkmez, N. (2018). “Amerika Birleşik Devletleri’nin Erzurum Konsolosluğunu Tesis Süreci”, *Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılı Uluslararası*

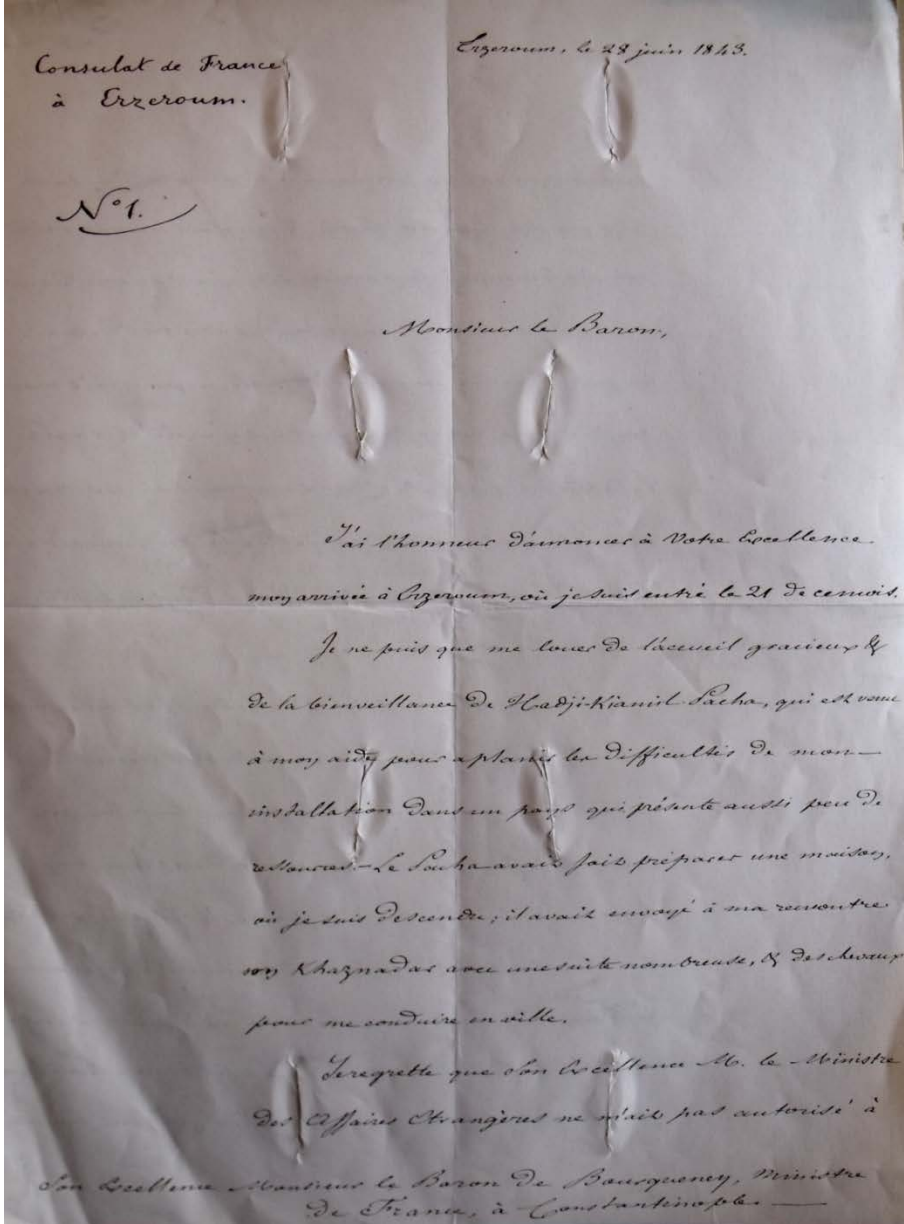
- Erzurum Sempozyumu, Bildiriler. (ed. M. Küçükuşurlu vd.) Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları. 144-152.
- Wright, D. (2001). *The English Amongst the Persians: Imperial Lives in Nineteenth-Century Iran*. London: I.B.Tauris.
- Yeşilyurt, Yahya. (2016). “Erzurum Yerel Tarih Araştırmaları Açısından İngiliz Ulusal Arşivlerinin Önemi (19. yüzyıl)”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 55, 597-624.
- Yılmaz, Ö. (2013). “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII, 587-614.
- Yılmaz, Ö. (2014), “Victor Fontanier’in Trabzon Konsolosluğu (1830-1832)”. *OTAM*. 35, 153-196.
- Yılmaz, Ö. (2016). “Trabzon’da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré’nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, 87-120.
- Yılmaz, Ö. (2016a). “Marius Outrey’nin 1835 Yılında Trabzon’dan Erzurum’a Seyahati ve Erzurum Şehri Hakkında Raporu”, *Mavi Atlas*, 7, 150-167.
- Yılmaz, Ö. (2017), “Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Pek Az Bilinen Bir Arşiv: Nantes Diplomatik Arşivi-Fransa”. *Diplomasi ve Dış Politika Araştırmalarında Arşivlerin Rolü (Haz. Duygu Türker Çelik- Aslı Akdoğanbulut İnsan)* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. 109-149.
- Yılmaz, Ö. (2018). “Erzurum’da Fransız Konsolosluğu: Kuruluşu, Konsoloslar ve Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşun 100. Yılı Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler*. (ed. M. Küçükuşurlu vd.) Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları. 118-143.
- Yılmaz, Ö. (2018a). “Georges Outrey’nin Trabzon Konsolosluğu (1832-1843)”, *I. Uluslararası Kanuni Sultan Süleyman Sempozyumu, Bildiri Kitabı*. (ed. Adnan Baki ve Hasan Karal), Trabzon. 136-145.

3. İnternet Kaynakları

- Archives diplomatiques (2021) <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/archives-diplomatiques/> adresinden erişildi.
- Archives Nationales (2021) <https://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/>
Correspondance consulaire et commerciale (1792 –1901) (2021),
Correspondance politique (CP) Turquie, (2021)
https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/133cp_turquie__or_-1896_cle8a3522.pdf adresinden erişildi.
- France Archives (2021) <https://francearchives.fr/en/> adresinden erişildi.
https://www.diplomatie.gouv.fr/IMG/pdf/corr_consulaire_et_commerciale_ccc_epertoire_2810_cle05cca6.pdf adresinden erişildi.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (2021) <https://archiv.diplo.de/en> adresinden erişildi.
- Série D. Correspondance consulaire, (2021).
<https://francearchives.fr/en/facomponent/7f2d8036960b3b6cbdfc10329f3do8855f4629a0> adresinden erişildi.

Site de Nantes, (2021) <https://www.diplomatie.gouv.fr/fr/archives-diplomatiques/informations-pratiques/site-de-nantes/> adresinden erişildi.

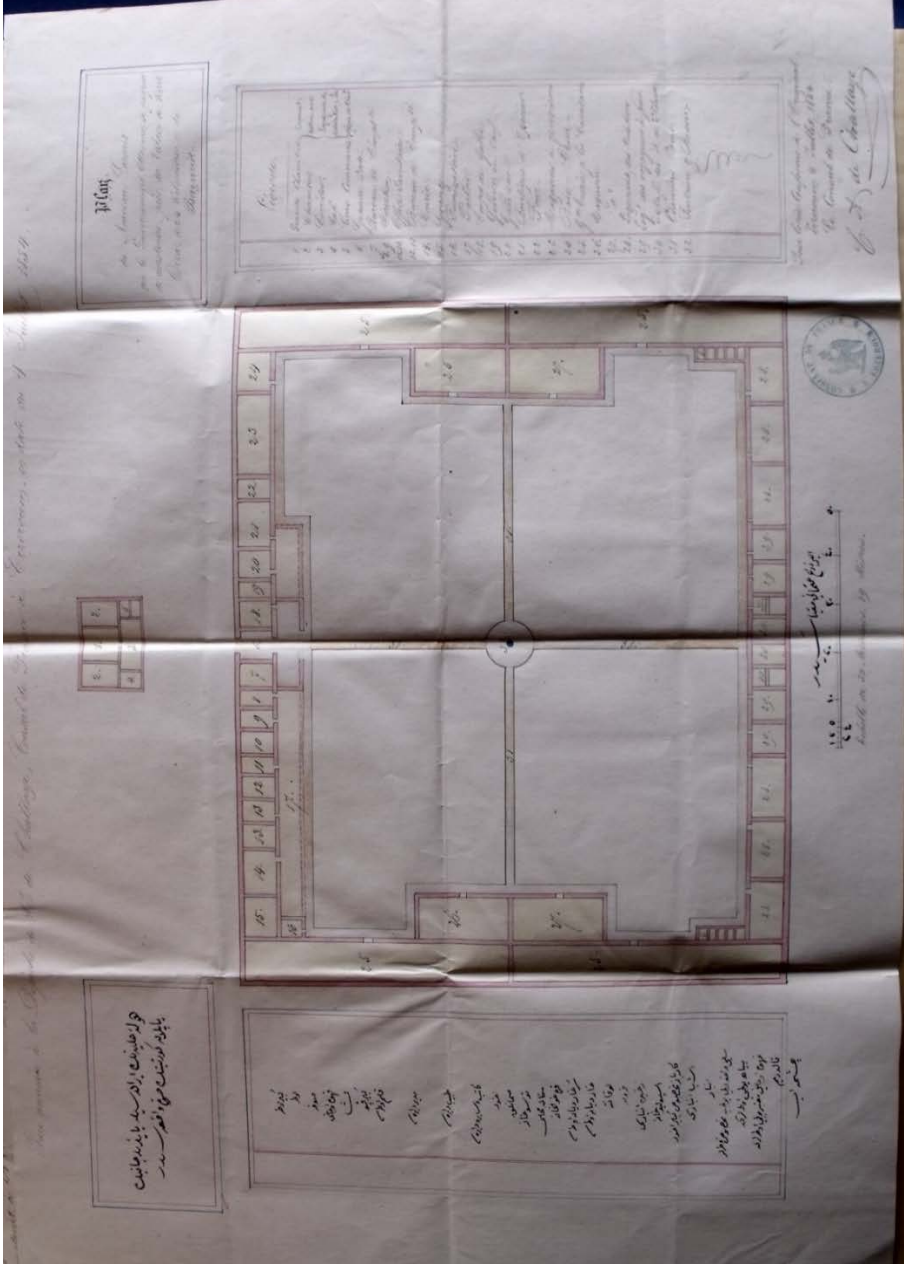
Ekler

Ek 1: Erzurum'daki ilk Fransız konsolosu Goepp'in görevine başladığına dair Fransız elçiliğine yazısı. (AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, 1)

Handwritten Ottoman Turkish text on a document. At the top, there is a date: "Challaye au 18 Mai 1853". Below the date, the text begins with "عبره نفعنا هي مورد بنينا". The main body of the text is written in a cursive script, discussing consular duties and trade regulations. The text is dense and covers most of the page.

Ek 2: Konsolos Challaye'ın sülük ticareti hakkındaki düzenlemelere ilişkin olarak elçiliğe gönderdiği 18 Mayıs 1853 tarihli belgeye ekli Türkçe evrak. (AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, 1)

Ek 3. Temmuz 1854 tarihinde yapılması planlanan Kızıldize Karantina Binası'na ilişkin olarak konsolos Challay'ın raporuna eklediği plan. (AMAE, CADN, APD (Ambassade), Série D, Erzeroum, 1)

N° 18.
 Extrait de la Communication
 le même jour
 N° 19 20

Erzurum ce 16 JUILLET 1866.

Monsieur le Consul,

Son Excellence le Vali Vilâyet m'informe par un tahrir en date du 14 courant, qu'une quarantaine vient d'être établie à Kizil Dizeh près Bayazid et à Kotour près de Van pour les provenances de Perse.

La durée de cette quarantaine est d'après des informations que j'ai de source certaine de dix jours. Cette mesure devant entraver les communications entre les deux pays, et sachant que de nombreuses relations commerciales existent entre Trébizonde et la Perse, je m'empresse Monsieur le Consul de rapporter à votre connaissance. Les tchah-pars de l'ambassade de Perse éprouveront par cette quarantaine, un retard considérable.

Monsieur Scheffer Consul de France à Trébizonde.

Ek 4. Kızıldize'de İran tarafından gelenlere karantina uygulanacağına dair Erzurum Fransız Konsolosluğu'nun Trabzon'daki konsolosluğa gönderdiği haber. (16 Temmuz 1866) (AMAE, CADN, APD, Trébizonde (Consulat), Tome 75).

Mémorial de Constant.

Nous prenons la liberté de vous adresser à Vous Signe Major
 seulement du Gouvernement de France, qui toujours, mais particulièrement
 depuis le Congrès de Berlin s'est donné la glorieuse mission de protéger les
 Chrétiens d'Orient, et nous vous présentons en résumé le récit de tout ce
 que nous avons souffert depuis dix ans seulement de la part des brigands Tsoug
 oglou.

En 1878 le 28 août (v.s) les Tsoug-oghlan Doussoum Houssein Houssein
 Nakhid, Mamich, Astan, Haraf, Sule, Mohamed, Jeyirlikian, oglan Jambouf,
 Yemilli Abdourahman oglan Haroun avec son oncle Mahrouf et deux
 compagnons en tout au nombre de 53 personnes sont venus à Hodoctchour
 ont brûlé le village entier de Hantzor ou Mitichin-bagh, c'est à dire en
 tout 137 maisons, écuries etc avec tous les meubles, ce qui causa un dommage
 de 40.000 livres turques environ. Et dans cette attaque, ils tuèrent plusieurs
 femme, et blessèrent un prêtre, deux femmes et un gardien.

En 1880 les mêmes brigands Tsoug-oghlan vinrent prendre à
 mains armées 530 livres turques de Hodoctchour, Jarmikh, Joudrachin
 et Mohorzou.

En 1881 ils vinrent deux fois à Hodoctchour et prirent par force
 900 livres turques, de plus ils arrêtèrent nos voyageurs revenants de
 Crimée et leur prirent outre les effets d'usage 670 livres turques.

En 1882 trois fois furent leur apparition à Mohorzou, à Jarmikh
 et à Joudrachin, et une fois aussi à Hodoctchour, ce après avoir bloqué
 un jeune homme imposèrent une réquisition de 170 livres turques.

En 1883 encore vinrent prendre 370 livres turques, et frappèrent
 si fortement un nommé Kadourian, qu'il en mourut trois jours après.
 Cette fois-là ils avaient apporté encore du tabac de quatre bandes et
 quoique nous fûmes les premiers à en avertir le Gouvernement d'İspir
 et de Daybours ainsi que celui d'Erzeroum, cependant sans l'énergique
 intervention de notre Evêque, l'on aurait voulu nous imposer une amende
 de aussi pour le tabac apporté par ces brigands dans nos villages malgrés
 nous.

Cependant le Haimakian d'İspir est venu à cette époque avec 13
 cavaliers sous prétexte d'attraper les Tsoug-oghlan et est resté à Hodoctchour
 15 jours à nos frais et nous causa pas mal de souffrance par ses
 réquisitions.

Le 22 août de la même année, tandis que de la part du Gouvernement
 local l'on faisait semblant de poursuivre les Tsoug-oghlan, ceux-ci arrivés
 jusqu'au bout vinrent à Hodoctchour au nombre de 15 brigands, et

Ek 5. İspir Kazası'na bağlı Hodoçur'un Katolik Ermeni Piskoposunun Fransız Konsolosuna ilettiği dilekçe. (AMAE, CADN, Constantinople (Ambassade), Série D, Erzeroum, 5)